

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
Національний заповідник «Давній Галич»

**Авраамічні релігії і караїмізм:
формування віри й ідеології
караїмської суспільної формації
(європейський та український
контекст ідентичності)**

Інформаційно-видавничий сектор
Національного заповідника «Давній Галич»
Галич, 2024

УДК 94:008]005.941(477+100)(082)

У збірнику опубліковано доповіді та повідомлення науковців, надіслані для участі в науковій конференції «Авраамічні релігії і караїмізм: формування віри й ідеології караїмської суспільної формації (європейський та український контекст ідентичності)», 20-21 листопада 2024 р.

Рекомендувала до друку вчена рада
Національного заповідника «Давній Галич» протокол № 3
від 16.10.2024

Редакційна колегія:
В. Олійник, С. Побуцький, Т. Тріщ

Науковий редактор: **Семен Побуцький**
Літературні редактори: **Леся Шептинська, Іван Драбчук**
Технічний редактор: **Тарас Тріщ**
Відповідальний за випуск: **Володимир Олійник**

© **Національний заповідник
«Давній Галич», 2024**
© **Автори, 2024**

У збірнику збережено стиль мови
та термінологію авторів
Редакційна колегія не завжди поділяє
позиції автора, викладені в матеріалі

ISBN 978-966-428-603-6

Олена АРАБАДЖИ,
/м. Запоріжжя/

Збереження історико-культурної спадщини караїмів України: досвід та виклики сучасності

***Анотація:** у статті розглядається актуальна проблема збереження історико-культурної спадщини корінних народів України на прикладі діяльності караїмської громади міста Мелітополя та ГО «Спілка караїмів України». Автор аналізує унікальний досвід національно-культурного товариства «Джамаат» у дослідженні та збереженні етнічної ідентичності, релігійних традицій та культурних цінностей караїмського народу. Окрема увага приділяється викликам, що постали перед караїмською спільнотою України внаслідок повномасштабної російської агресії, та шляхам збереження і передачі наступним поколінням культурної спадщини караїмів як невід'ємної частини української історії та культури.*

***Ключові слова:** караїми, історико-культурна спадщина, корінні народи України, культурна ідентичність, національно-культурне товариство, збереження традицій.*

Місто Мелітополь Запорізької області, славетне історичною та етнокультурною спадщиною, є упродовж століть перехрестям різних народів і культур. Національне розмаїття доповнюється тут різноманітними мовними, ментальними, релігійно-конфесійними явищами, синтезом культур і міжнаціональними шлюбами. До початку повномасштабної російської агресії в Мелітополі мешкали представники понад 100 різних національностей та народностей, працювали національно-культурні товариства, які об'єднувала Спілка громадських організацій «Рада національних товариств». Це сприяло розвитку етнічної та культурної ідентичності, підтримці національних традицій тощо.

Гідне місце серед національних спільнот Мелітополя посідали караїми. Вони оселилися тут у середині XIX століття, коли були змушені залишити свої домівки в Криму через Кримську війну (1853-1856 рр.) та переселитися на материк. Оселившись у Мелітополі, караїми активно долучилися до життя міста та зробили значний внесок у його розвиток, проявивши себе в підприємництві та громадській діяльності. Наприкінці XIX століття в місті розпочав

роботу відомий торговий дім караїма Ісака Мінаша, який займався продажем промислових товарів, а також представляв у Мелітополі відому автомобільну фірму «Бенц і К». Караїмський купець Ілля Стамболі виявив себе щедрим меценатом: він побудував на власні кошти театр, який став культурним осередком Мелітополя, заснував перший кінотеатр та займався благоустроєм міського парку, роблячи вагомий внесок у розвиток культурного життя міста. Караїми Мелітополя також досягли значних успіхів у науковій сфері. Так, уродженець міста Йосип Танатар став дослідником Криворізького залізорудного басейну і засновником української рудної школи, заклавши основи для розвитку гірничої справи. Караїмські сади та виноградники, висаджені та доглянуті караїмськими родинами, прикрашали місто, перетворюючи його на центр виноградарства й садівництва. Протягом двох століть Мелітополь був рідною домівкою для багатьох караїмських родин: Аттар, Арабаджи, Бабаджан, Будун, Гаммал, Іртлач, Катик, Коджак, Кіскачі, Кумиш, Манана, Мангубі, Мінаш, Мічрі, Ойнак, Савускан, Стамболі, Сарібан, Танатар, Трокай, Фірковіч, Феруз, Хаджи, Шайтан, Ялпачик та Яшиш. Ці прізвища стали невід'ємною частиною історії Мелітополя, вказуючи на вагомий внесок караїмів у розвиток міської громади. Плідна діяльність караїмів як науковців, учителів, лікарів, військових, інженерів, підприємців сприяла не лише економічному, а й соціальному розвитку Мелітополя. Їхня відданість місту, працьовитість та підприємливість забезпечили йому сталий розвиток, культурне збагачення та національне розмаїття, яке було гордістю мелітопольської громади [12].

У грудні 1991 року, після проголошення незалежності України, в Мелітополі було створено національно-культурне товариство «Джамаат», яке об'єднало п'ятнадцять караїмських родин. Очолила товариство Тетяна Тихонова-Катик. Відповідно до Статуту, товариство зосередилося на збереженні історії, мови і культури караїмського народу, намагаючись передати все це наступним поколінням. Протягом тридцяти років свого існування товариство провело значну роботу з дослідження та популяризації історико-культурної спадщини караїмів. Так, у 1992 році для дітей та дорослих почала працювати недільна школа, де викладалася караїмська мова. Були видані навчальні посібники під

керівництвом Гелія Ялпачика та Софії Ялпачик (1997, 2004рр.), які сприяли вивченню караїмської мови й допомагали зберігати мовну ідентичність. У 2009 році на базі товариства було створено молодіжний фольклорний ансамбль «Джамаат», який виконував традиційні пісні та танці караїмів, а також українські народні композиції. Ансамбль став важливим представником караїмської культури на мистецьких майданчиках, беручи участь у численних міських, регіональних і національних фестивалях. Серед досягнень ансамблю – перемоги та участь у Всеукраїнських фестивалях народної творчості, зокрема «Віра. Надія. Любов», «Ми – українські» та «Покрова на Хортиці» (2011, 2012, 2013, 2016, 2018 рр.) [24].

У 2004 році Мелітопольське караїмське товариство підготувало й опублікувало історичний нарис «Караїми Мелітополя», який охопив широкий спектр архівних матеріалів, щоденників, листів, а також фотографій караїмських родин міста. Завдяки зусиллям караїмської громади було створено меморіал на старому караїмському кладовищі (2009 р.) та встановлено меморіальні дошки на честь мецената Іллі Стамболі (2009 р.) і професора Йосипа Танатара (2016 р.). За підтримки Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького у 2011 році була організована Міжнародна науково-практична конференція «Культурно-духовні основи історичної долі караїмів» [14]. У 2016 році також проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Науково-педагогічна діяльність професора Йосипа Танатара». Того ж року в Мелітополі з'явилися вулиці на честь Іллі Стамболі та Йосипа Танатара.

Караїмська громада Мелітополя активно розвивала культурні зв'язки з караїмами з інших країн. Зокрема, було налагоджено дружні відносини з караїмською громадою міста Тракай у Литві. У 2013 та 2015 роках представники мелітопольських караїмів Олена Арабаджи, Юрій Макаров та Наталія Макарова відвідали мовну школу у Тракаї, де вивчали мову і культуру своїх предків. У відповідь литовські караїми здійснили візити до Мелітополя у 2013, 2014 та 2019 роках, що зміцнило родинні зв'язки та сприяло обміну культурними традиціями. У 2018 році за підтримки Мелітопольської міської ради видано навчальний посібник Софії Ялпачик «Хай лунає рідна мова», в якому представлені десять основних розмовних тем

кримського діалекту караїмської мови, а також вірші, прислів'я і яскраві ілюстрації тощо. Посібник став важливим інструментом для збереження караїмської мови, особливо серед молоді, яка прагнула вивчати рідну мову та культуру [6; 27]. За багаторічну педагогічну діяльність Софії Ялпачик було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Мелітополь» у 2019 році [23].

Знаковою подією для караїмів України стало відкриття у 2011 році етнографічного караїмського центру «Кале» (далі – Центр) у Мелітополі. Центр об'єднав інтеркультурний музей та кафе національної кухні «Чир-Чир», що створило унікальну атмосферу, де можна не лише ознайомитися з історією караїмського народу, а й скуштувати традиційні страви караїмської кухні. Ініціаторами та спонсорами цього проєкту стали мелітопольські караїми Юрій Макаров та Михайло Арабаджи, які продовжили благодійницькі традиції своїх пращурів, вкладаючи власні кошти в збереження історико-культурної спадщини караїмів. Над змістовним оформленням музейних стендів працювала команда представниць караїмської громади: Олена Арабаджи, Софія Ялпачик та Наталія Вислогузова-Аттар. Кожна з них зробила свій внесок у створення експозицій, які стали не просто інформаційними, а справжніми культурними артефактами, що зберігають пам'ять про караїмське минуле та сучасність. Караїмський центр «Кале» знаходився у центрі Мелітополя, його витончена архітектура гармонійно вписувалася в історичну частину міста, надаючи їй нового культурного значення. Відкриття Центру привернуло увагу широкої громадськості: на церемонію приїхали гості з різних куточків України – з Києва, Дніпра, Бердянська, Криму, а також Туреччини тощо. Подія стала важливим соціально-мистецьким заходом, який сприяв консолідації національних спільнот Мелітопольщини та підсиленню міжкультурного діалогу в регіоні.

Інтеркультурний музей у складі центру «Кале» було створено з метою сприяти розумінню та повазі між національними спільнотами Мелітополя. За словами Юрія Макарова, «...У караїмів існувало важливе правило: гахами, духовні лідери караїмів, при переїзді громади на нове місце проживання завжди попередньо вивчали звичаї та традиції місцевого населення. Вони знайомили сусідів з релігійними та культурними особливостями караїмів,

завдяки чому завжди підтримували з ними дружні стосунки. Цю добру традицію ми прагнемо відродити у нашому Мелітополі, де всі національні громади зможуть презентувати свої експозиції в нашому музеї...». Тому експозиції інтеркультурного музею були поділені на два тематичні розділи. Перший розділ був присвячений багатокультурній громаді Мелітополя: тут представлені експонати, що розкривають культурні надбання різних народів, які історично проживали на цій території. Другий розділ зосереджувався на історії, культурі та сучасному житті караїмського національно-культурного товариства Джамаат». Це дозволяло відвідувачам глибше ознайомитися з караїмами та водночас усвідомити багатонаціональний характер Мелітопольщини.

Етнографічні екскурсії, які стали справжньою візитівкою музею, починалися біля стенду, присвяченого Мелітополю як першому інтеркультурному місту на мапі України. Окремі стенди та експозиції музею відображали історичну та духовну спадщину національно-культурних товариств Мелітопольщини: товариства болгарської культури «Балкани», єврейської громади, Комітету сприяння поверненню кримськотатарського народу «Азат», громадської організації українсько-польського культурно-просвітницького товариства «Полонія», української громадської організації німецької культури «Zunause», товариства за німецьку самобутність «Відербург», українсько-білоруської спілки «Полісся», чеського культурно-просвітницького товариства «Богемія», товариства греків «Еллада» та інших. Окремої уваги заслуговували яскраві фотоальбоми, які візуально відтворювали культурне життя національних спільнот, та книги, що висвітлювали історію освоєння краю і внесок кожної громади в розвиток міста. З-поміж них відзначимо такі видання, як «Доля кримських татар на Мелітопольщині» та «Євреї Мелітополя», які розповідають про непростий шлях цих народів, їхній внесок у культурний ландшафт регіону та збереження своїх національних традицій. За досить нетривалий час існування інтеркультурного музею його гостями були делегації міст-побратимів Мелітополя – Брив-ла-Гайярд (Франція), Слівен (Болгарія). Тут побували гості з Києва, Івано-Франківська, Дніпропетровська, Махачкали, Кишиніва, Торонто, Чикаго, Белфаста, Ардагана, Стамбула, Праги, Тракая, Варшави, які

залишили схвальні відгуки щодо етнографічної діяльності музею. Наукові співробітники Національного музею народної архітектури та побуту України відзначили важливу просвітницьку роботу музею. Для тих, хто не мав можливості відвідати музей особисто, було створено віртуальну екскурсію, що значно розширило аудиторію інтеркультурного музею, надаючи змогу відвідувачам з різних куточків України та світу доторкнутися до багатобарвної мозаїки Мелітопольщини.

Як зазначалося вище, інтеркультурний музей був створений при караїмському етнографічному центрі, тому значна частина його експозицій присвячена тисячолітній історії, самотній культурі та релігійним традиціям караїмів. Незважаючи на нечисленність, караїми впродовж століть зберігали свою історичну, мовну, релігійну та культурну цілісність, передаючи традиції від покоління до покоління. На жаль, у ХХІ столітті караїми опинилися під загрозою зникнення, у світі їх залишилося лише близько двох тисяч, і з них близько семисот осіб проживало в Україні, зокрема в Мелітополі мешкало шістдесят осіб, проте навіть за таких обставин караїми залишалися активними носіями своєї історії та культури.

Одним із центральних експонатів музею, який завжди привертав увагу відвідувачів, був портрет поважного старця в національному одязі караїмів. Це – зображення караїмського письменника, археолога та сходознавця Авраама Фирковича, який прагнув відродити духовні традиції караїмського народу, проводячи дослідницькі мандри Кримом, Кавказом, Палестиною та Єгиптом. Протягом багатьох років Фиркович збирав старовинні книги та рукописи, які склали його унікальну колекцію. Музей також вшановував інших видатних представників караїмського народу: на стендах були представлені такі діячі, як лікар-гуманіст Борис Казас; засновник Таврійського університету, вчений-агроном Соломон Крим; релігійний та громадський діяч, сходознавець і гахан Серая Шапшал; педагог і поет Ілля Казас; піаніст і композитор Самуїл Майкапар; художник Сергій Дудник (Мичрі), педагог і письменник Арон Катик. Окреме місце серед музейних експозицій було відведено уродженцю Мелітополя, досліднику Криворізького залізничного басейну, доктору геолого-мінералогічних наук, професору Йосипу Танатару. Серед його особистих речей експонується диплом доктора

філософії («Iosepho TanatarMelitopolensi»), що свідчить про захист дисертації з відзнакою в Мюнхенському університеті у 1911 році. Серед інших експонатів музею – побутові предмети, старовинні фотографії, поштові листівки, надані музею караїмськими родинами Аттар, Арабаджи, Іртлач, Катик, Стамболі, Ялпачик. Ці артефакти дозволяли відвідувачам глибше зануритися в історію караїмської громади, відчувати зв'язок із минулим і зрозуміти спадщину свого народу.

На почесному місці в музеї знаходилися особливі експонати– «хранителі» музею, воскові фігури караїма та караїмки в національному одязі, які споживають традиційний караїмський напій - міцну каву. Ці фігури не лише відтворювали зовнішність і спосіб життя караїмів, а й відображали караїмське прислів'я: «Дерево прикрашає листя, а людину – одяг», яке підкреслювало важливість традиційного вбрання як символу ідентичності. Чоловік-караїм зображений у шароварах і каптані, підперезаному шовковим поясом, а на голові у нього – чорна кругла каракулева шапка, яка є особливим символом і відзнакою караїмських чоловіків. Цей головний убір зберігся до наших днів, і хоч нині його носять рідко, він є обов'язковою частиною святкового або жалобного вбрання. Жінка-караїмка одягнена в розкішне святкове вбрання. На її лобі красується особлива прикраса у вигляді діадеми, а голову прикрашає оксамитова шапочка (фес), оздоблена бісером і монетами. Прикраси караїмських жінок були важливим символом соціального статусу та добробуту. Вони носили перлинні намиста, кулони з крученого золота, перлинні сітки, і навіть найбідніші жінки обов'язково мали намисто з монет. Ці коштовні прикраси, а також святкове вбрання часто передавалися від матері до доньки, зберігаючи у своїх деталях історію поколінь. Поряд із фігурами «хранителів» знаходився портрет караїмської жінки в святковому вбранні – авторська робота відомої художниці-караїмки Світлани Хаджи, уродженки Мелітополя. Ця картина була особливим даром музею, і вона символізувала не лише естетичне багатство караїмської культури, а й прагнення зберегти її для майбутніх поколінь. Як відзначала сама художниця: «Караїмів дуже мало, але ми є, і я сподіваюся, що моя творчість нагадуватиме про цей народ, що зникає. І коли нас не стане, про караїмів розповідатимуть мої картини...». Понад десять

років інтеркультурний музей був справжньою культурною домівкою для мелітопольських караїмів. Тут працювала недільна школа з вивчення караїмської мови, відбувалися репетиції фольклорного ансамблю, проводилися дослідження з історії та культури караїмів, які презентувалися на науково-практичних конференціях у різних містах України, зокрема у Києві (2015, 2017, 2019, 2022, 2023, 2024рр.), Запоріжжі (2015, 2017, 2023 рр.) та Дніпрі (2016 р.), наукових симпозіумах у Софії (2018, 2022, 2024 рр.) і в Туреччині – у містах Біледжик та Ардаган (2010, 2015 рр.). Наукові напрацювання були опубліковані у численних статтях [1; 2; 3; 4; 5].

Особливе місце у мелітопольських караїмів займало святкування національних свят: зимового свята (Къиниш) та свята врожаю (Оракъ Тойу), які завжди супроводжувалися дегустацією національних страв. Зазначимо, що караїмська кухня, яка є невід'ємною частиною культури народу, завжди славилася своїм унікальним смаком і символізувала зв'язок поколінь. Ставлення до національних страв підкреслює відданість караїмів традиціям, що відображено у прислів'ї: «Їжу, яку не споживає мій батько, і я не споживаю». Кулінарне мистецтво завжди було у великій пошані серед караїмів. Навіть прізвища деяких караїмських родин походило від кулінарних професій: Пастак (кашовар), Екмекчі (пекар). Господині-караїмки славилися своєю гостинністю. Вважалося, що кожен, хто входить у дім, має бути щедро нагадований, адже це приносить сім'ї щастя і добробут. Поруч із інтеркультурним музеєм була створена друга локація Центру – кафе національної кухні «Чир-Чир», де відвідувачі могли скуштувати традиційні караїмські страви: караїмські пиріжки з м'ясом (етъ аяклакъ), пиріг з сирогом'яса (кобете), чебуреки (чир-чир), мініатюрні пельмені (хамурдолма), голубці з виноградного листя (долма). Все це допомагало гостям краще зрозуміти караїмську культуру, адже через смак і аромат національних страв відчувався дух караїмських традицій, гостинності та життєвої філософії.

У 2016 році, за підтримки Українського центру культурних досліджень (Київ), мелітопольська караїмська громада ініціювала проєкт з дослідження традицій гостинності та рецептів національних страв караїмів Мелітополя. Ініціативна група, до якої входили Олена Арабаджи, Софія Ялпачик та Наталія Вислогузова-Аттар, вивчала

старовинні рецепти, досліджувала стан їх збереження, популярність і життєздатність у сучасному середовищі. Майстрині караїмської кухні, серед яких Тетяна Тихонова-Катик, Лідія Коломоєць-Катик, Маргарита Астаф'єва-Іртлач, Ольга Чеботарьова-Манана, Галина Мирошніченко-Іртлач, ділилися традиційними рецептами, які передавалися з покоління в покоління, зберігаючи смакові особливості й оригінальність караїмських страв. Особливу увагу приділяли способам передачі рецептів, адже в караїмській культурі це зазвичай відбувалося усно, під час родинних зібрань. Результатом цієї кропіткої роботи стало офіційне визнання караїмської кулінарної спадщини: у 2018 році опубліковано працю «Традиція приготування еть аяклякь (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя», що увійшла до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України (охоронний номер 013, наказ Міністерства культури України від 16.11.2018 р. № 995), а програма «Традиція частування караїмів Мелітополя Запорізької області» – до кращих програм у Всеукраїнському відкритому конкурсі «Жива традиція» [16]. Матеріали дослідження були представлені у віртуальному музеї нематеріальної культурної спадщини України, що дозволило ознайомити з ними широку аудиторію та популяризувати караїмську кухню й традиції серед українців та за межами країни [7].

Широке визнання серед мешканців Мелітополя мали майстер-класи з виготовлення караїмських пиріжків, які проводили досвідчені караїмські господині Софія Ялпачик, Наталія Вислогузова-Аттар та Ольга Єрмакова-Мангубі. Караїмські пиріжки швидко стали улюбленою стравою мелітопольців, а кафе караїмської кухні «Чир-Чир» – справжньою кулінарною візитівкою міста, де кожен охочий міг скуштувати традиційні караїмські страви та відчутти гостинність караїмського народу. Знайомство з караїмами Мелітополя, їхніми звичаями та кухнею також відбувалося під час екскурсійних маршрутів, розроблених мелітопольським туристичним агентством «Браво» та запорізьким клубом авторських мандрівок «У дорозі». Серед найбільш популярних маршрутів – екскурсії «Старе місто», «Етносмак Мелітополя» та «Від молукан до караїмів», які включали відвідування етнографічного караїмського центру «Кале». Тут екскурсанти не тільки дізнавалися про історію

та культуру караїмів, але й брали участь у майстер-класах з приготування караїмських пиріжків. Це інтерактивне знайомство створювало унікальний кулінарний досвід, завдяки якому туристи могли відчутися частиною караїмського народу.

У вересні 2019 року на базі караїмського етнографічного центру «Кале» відбувся фестиваль караїмської гостинності «Найкраще все для гостя дорогого» за участю представників караїмських громад з Дніпра, Миколаєва, Харкова, Києва та Тракая. Фестиваль надав можливість ближче познайомитися з традиціями гостинності караїмів, скуштувати національні страви, приготовані за рецептами, що побутують у різних караїмських громадах. Однією з яскравих подій фестивалю стала фотовиставка «Охорона традиційних ремесел і мистецтв як запорука миру (Україна – Колумбія)», організована за підтримки Центру розвитку «Демократія через культуру» (Київ). Цей проєкт продемонстрував важливість культурної спадщини для сталого розвитку та збереження миру, а також тісний зв'язок між традиційними ремеслами і сучасними цінностями. Серед фотографій українських практик відвідувачі могли побачити зображення мелітопольської майстрині Софії Ялпачик, яка готує караїмські пиріжки, символізуючи продовження давніх традицій у сучасному світі. У 2019 році досягнення мелітопольської караїмської громади та особисті внески її активістів також отримали офіційне визнання. Департамент культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної державної адміністрації нагородив премією імені Якова Новицького члена правління мелітопольського караїмського товариства «Джамаат» Олену Арабаджи (номінація «За дослідження, збереження і відродження нематеріальної культурної спадщини»). Її діяльність з популяризації караїмської культури була також відзначена Мелітопольською міською радою, яка присвоїла їй почесне звання амбасадора Мелітополя. Всі ці визнання підкреслювали повагу громади до караїмів Мелітополя.

Незаконна російська окупація Кримського півострова у 2014 році завдала важкого удару по караїмам, поставивши під загрозу збереження унікальної культури та національної ідентичності корінного народу України. Для караїмського етносу Крим є історичною батьківщиною, місцем, з яким їх пов'язують глибокі

культурні та духовні зв'язки. Окупація півострова порушила вікові родинні зв'язки, обмеживши доступ караїмів до їхніх національних святинь: древньої фортеці Джуфт-Кале, священного кладовища Балта-Тиймез, караїмських молитовних будинків – кенас, які є важливими центрами релігійного і культурного життя. Була зруйнована колективна пам'ять, приналежність до місць проживання, культурних просторів, що стало безпосередньою загрозою культурному існуванню малочисельного караїмського народу [22].

З метою об'єднання караїмів материкової частини України, за ініціати́ви караїмів Мелітополя у 2017 році було створено громадську організацію «Спілка караїмів України» (далі – Спілка). На установчій конференції в Мелітополі зібралися делегації з різних міст України: Харкова, Бердянська, Миколаєва, Дніпра, Києва, Херсона, Одеси, що стало важливим кроком у зміцненні зв'язків серед представників караїмського народу. Одним із ключових напрямів діяльності Спілки було питання законодавчого визнання караїмів корінним народом України. Керівники Спілки, зокрема Олена Арабаджи та Юрій Макаров, брали участь у важливих подіях, спрямованих на підготовку законодавчої бази для забезпечення прав корінних народів. Вони виступали на засіданнях Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин та міжетнічних відносин (Київ, 2016, 2017 рр.), інших офіційних заходах. Ухвалення у 2021 році Закону України «Про корінні народи України» стало визначною подією для караїмів, кримських татар та кримчаків, забезпечивши захист та сприяння у збереженні культурної ідентичності. Цей Закон надав корінним народам України право на відновлення та розвиток духовних, релігійних та культурних традицій, збереження матеріальної та нематеріальної спадщини, а також визначення місць та об'єктів особливої культурної та релігійної цінності. Закон гарантував корінним народам право співпрацювати із закладами освіти для забезпечення вивчення рідної мови, історії та культури, створювати власні засоби масової інформації та отримувати державну підтримку для їхнього функціонування.

Повномасштабна агресія Росії, що розпочалася 24 лютого 2022 року, завдала ще одного нищівного удару по караїмському

народу. Окуповано міста компактного проживання караїмів, зокрема Мелітополь та Бердянськ. Під постійними обстрілами і бомбардуваннями опинилися караїмські родини у Харкові, Запоріжжі, Дніпрі, Києві, Миколаєві, Херсоні. Війна змусила караїмів покинути свої домівки, наразі багато з них переїхало до Запоріжжя, Львова, а також за кордон – у Польщу, Литву, США, Ізраїль, Німеччину. Цей вимушений виїзд став ударом не лише по родинях, а й по спільному культурному та релігійному життю караїмів, яким загрожує втрата тісного зв'язку з національною спадщиною. Перед караїмською спільнотою України постало непросте завдання – зберігати культуру і традиції, підтримувати національний дух та взаємозв'язки, не втрачаючи надію на повернення додому.

З першого дня повномасштабної війни Спілка караїмів України активно займається питаннями соціальної підтримки караїмів, забезпечуючи їх життєздатність у складних умовах сьогодення. Відновлено постійну комунікацію між представниками караїмських громад в Україні, а також зарубіжжя. Для координації спільних дій та обміну актуальною інформацією створені групи «Караїми України» та «Караїми. Соціальна комісія» у мобільному додатку «Вайбер», сторінка «Караїми України» у соціальній мережі «Фейсбук». Спілка забезпечує постійну гуманітарну та психологічну допомогу членам громади, особливо тим, хто змушений був покинути рідні домівки через бойові дії. Важливу роль у цій діяльності відіграє караїмська благодійниця Світлана Саїтова-Бараш, яка на власні кошти придбала дім на Івано-Франківщині та облаштовує там родинний притулок «Караїмський дім у Галичі». Цей притулок вже став справжнім осередком підтримки, де караїми знаходять не лише дах над головою, але й тепло справжнього дому. По суботах в онлайн-форматі за головуванням Світлани Саїтової-Бараш відбуваються зустрічі, де обговорюються теми релігійних і духовних основ караїмського народу, що допомагає підтримувати моральний дух громади.

Представники караїмського народу мужньо стоять на захисті України у лавах Збройних Сил, борючись проти російського вторгнення. Одним з них став гідний син караїмського народу Костянтин Шкрюб (Ага) з Миколаєва (22 червня 1989 – 2 липня

2024 р). Коли розпочалася повномасштабна російська агресія, Костянтин не залишився осторонь: пройшов спеціальні курси з управління бойовими дронами, глибоко занурився в технології військової справи й працював над створенням власної моделі дрону, яка могла б ефективніше протистояти ворогу. Крім того, надавав комп'ютерне обладнання, необхідне для бойових завдань, брав участь у кібер-операціях. Його технологічні знання стали неоціненними на фронті, і Костянтин став пілотом бойового дрона. Життя Костянтина Шкрюба обірвалося в липні 2024 року на Донецькому напрямку. Загинувши у віці 35 років, він став символом стійкості й відданості, що надихає інших. Пам'ять про нього назавжди залишиться в серцях караїмської громади та всіх українців...

Зазначимо, що під час війни активісти Спільки беруть активну участь у реалізації етнонаціональної політики України, захисті прав національних меншин, корінних народів тощо. Так, голова ГО «Спілька караїмів України» Олена Арабаджи є членом Експертної ради з питань національних меншин та корінних народів при Представникові Уповноваженого Верховної Ради України з рівних прав і свобод. Вона брала участь у розробленні Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» та Державної національно-культурної цільової програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2032 року. На міжнародній арені Олена Арабаджи представляла Україну на сесіях Постійного форуму ООН з питань корінних народів світу (2022, 2023 рр.), на консультативних зустрічах з представниками Венеційської комісії (2024 р.), де порушувала важливі питання збереження ідентичності корінних народів та їхніх прав у контексті сучасних викликів [20]. У 2024 році Олена Арабаджи брала участь у презентації спеціальної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання прав національних спільнот і корінних народів в умовах збройної агресії РФ проти України (Київ), була учасником Всеукраїнського форуму з міжнародною участю «Жива спадщина України» (Київ) та круглого столу «Єдність голосів: подолання викликів та розширення можливостей для національних меншин» (Луцьк). Крім того, Олена Арабаджи виступала організатором круглих столів до Міжнародного дня корінних народів «Закон про

корінні народи України як запорука сталого розвитку держави» (Запоріжжя, 2022р.) та «Збереження ідентичності корінних народів в умовах війни та глобальних викликів XXI століття» (Запоріжжя, 2023р.), інтерактивного круглого столу до Дня рідної мови «Мова єднає» (Київ, 2024р.) [15].

У 2023 році караїмські активісти Світлана Саїтова-Бараш, Єлизавета Литвинчук-Пембек, Олександр Арабаджи та Олена Арабаджи увійшли до складу Консультативної ради Державної служби України з етнополітики та свободи совісті з питань реалізації Закону України «Про корінні народи України». Представники караїмської спільноти також беруть участь у реалізації проєктів Ради Європи, зокрема: «Підтримка реформування законодавчої бази щодо Закону України про національні меншини та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні» та «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні». Крім того, вони долучилися до Міжнародного плану дій ЮНЕСКО з розвитку культури в Україні (напрямок V «Зміцнення стійкості через культуру»). Ця ініціатива спрямована на підтримку культурного різноманіття, збереження нематеріальної спадщини національних спільнот України, у тому числі й караїмів.

У 2024 році представники караїмських громад України Олена Арабаджи (м. Запоріжжя), Наталія Сапак (м. Миколаїв), Наталія Вислогузова-Аттар (м. Тракай), Ірина Бурче (м. Дніпро), Лариса Пембек (м. Миколаїв), Єлизавета Литвинчук-Пембек (м. Київ), Андрій Олейніков (м. Миколаїв) та Олександр Арабаджи (м. Київ) взяли участь у зустрічі з Постійною Представницею Президента в Автономній Республіці Крим Тамілою Ташевою. На цій зустрічі були обговорені актуальні проблеми та виклики, з якими стикається караїмська громада в Україні. Серед ключових питань, піднятих під час зустрічі, було збереження та підтримка караїмської мови, яка, згідно з Постановою «Про затвердження Переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення», віднесена до мов, що зникають. Караїмська громада висловила занепокоєння щодо статусу своєї мови та обговорила можливості державної підтримки для її збереження та відновлення, зокрема шляхом впровадження

навчальних програм і культурних ініціатив. Ще одним проблемним питанням є повернення київській караїмській громаді кенаси, в якій наразі розташований Будинок актора. Караїми вважають цю будівлю не тільки культурною, але й духовною спадщиною, яка відіграє важливу роль у збереженні їхньої релігійної та національної ідентичності. Також обговорювалося нагальне питання створення Представницького органу караїмського народу, що передбачено Законом України «Про корінні народи України». Спілка вже розпочала підготовчу роботу для створення цього органу, який стане ключовим інструментом для формування єдиної позиції караїмської спільноти, представлення її інтересів на національному рівні та співпраці з державними органами. Представницький орган дозволить караїмам України не лише ефективніше захищати свої права, а й реалізовувати культурні, освітні та соціальні ініціативи, спрямовані на зміцнення національної ідентичності.

Важливим напрямком діяльності Спілки є налагодження співпраці з Музеєм караїмської історії та культури Національного заповідника «Давній Галич». Музей вже понад двадцять років досліджує, зберігає та популяризує культурні та духовні надбання караїмів. Наукові співробітники музею активно займаються вивченням історії галицьких караїмів, проводять цікаві екскурсії, які знайомлять відвідувачів з їхніми традиціями та культурою, а також організують потужні наукові конференції. У березні 2023 року тут відбувся яскравий мистецький проєкт «Поринаємо в культуру зі смаком. Хош иштах /Смачного!», під час якого було виготовлено традиційні караїмські страви: пиріжки з м'ясом, халва і буза. Цей захід став початком серії проєктів, спрямованих на відновлення та збереження караїмської національної кухні. У серпні 2024 року музей відвідала голова ГО «Спілка караїмів України» Олена Арабаджи, яка висловила щиру подяку науковцям музею за їхню діяльність щодо збереження культурної спадщини караїмів, відзначивши самовіддану працю та персональний внесок наукового співробітника Надії Васильчук.

Зазначимо, що Спілка караїмів України наразі є важливим осередком, який об'єднує караїмську спільноту навколо спільних цінностей, багатовікової історії та культурної пам'яті. Спілка сприяє збереженню ідентичності караїмів, надаючи простір для розвитку

громадської, просвітницької, наукової та волонтерської діяльності. Маємо надію, що завдяки співпраці з міжнародними партнерами, державними установами та громадськими організаціями, реалізацію освітніх проєктів та культурних ініціатив буде збережено історико-культурну спадщину караїмського народу як невід'ємну частину культурного розмаїття України. Дякуємо Збройним Силам України, щиро сподіваємось на деокупацію Криму, Мелітополя, повернення всіх українських територій, щоб караїмська громада могла вільно проживати на рідній землі.

Список використаних джерел:

1. *Арабаджі О.С.* Вивчення та збереження національної кухні як важливого елемента нематеріальної культурної спадщини караїмів//Електронний облік: система впорядкування та реєстрації нематеріальної культурної спадщини: Зб. наукових праць за матеріалами наук.-практ. конф. Київ, 10-11 листопада 2016 р./ Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка. – К.: НАККМ, 2016. – С.4-6.

2. *Арабаджі О.С.* До питання збереження самобутності та культурної спадщини караїмів України // Матеріали Міжнародної конференції «Существующие механизмы противодействия дискриминации и защиты национальных меньшинств в странах восточного приграничья Европейского Союза и их эффективность на местном уровне» - Киев, 17-18 мая, 2017 г.- С. 12-17.

3. *Арабаджі О.С.* Етнографічний музей «Кале» як осередок збереження історико-культурної спадщини караїмів// Імплементация Конвенции про охрану нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи: Зб. наук. праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 16 грудня 2016 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка. – К: НАККМ, 2016. – С.5-9.

4. *Арабаджі О.С.* Караїмська кухня як елемент нематеріальної культурної спадщини//Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Імплементация конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи» - Київ, 10-11 грудня 2015 р. - С.4-8.

5. Арабаджи О.С. Традиція частування караїмів як яскравий зразок нематеріальної культурної спадщини народу//Імплементация Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи: Зб. наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 20-21 грудня 2017 р./Український центр культурних досліджень; заг. ред. І.В. Френкель [та ін.]; [упор. Босик З.О.; відп. ред. Телеуця В.В.]. — К.: НАККіМ, 2018. — С.5 – 8.

6. Видання дитячого підручника караїмської мови «Пусть зазвучит родной язык!» [Електронний ресурс]// Мелітопольська міська рада: офіц. сайт. – Режим доступу: <https://melitopol-online.gov.ua/projects/archive/70/show/>.

7. Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction>.

8. Дні караїмської культури у Мелітополі вразили гостей із сусідньої держави [Електронний ресурс]// Запорізька обласна державна адміністрація: Державні сайти України. — Режим доступу: <https://www.zoda.gov.ua/news/13262/dni—karajimskojikulturi-u-melitopoli-vrazili-gostey-iz-susidnoji-derzhavi.html>.

9. Збереження культурної спадщини караїмів. Досвід караїмів Мелітополя. //Укл. О.Арабаджи, С.Ялпачик - Мелітополь, 2018 – 10 с.

10. Збереження культурної спадщини караїмів. Досвід караїмів Мелітополя. //Укл. О.Арабаджи, С.Ялпачик - Мелітополь, 2019 – 11 с.

11. Караїми України об'єднуються заради збереження [Електронний ресурс]// Запорізька обласна державна адміністрація: Державні сайти України.— Режим доступу: <https://www.zoda.gov.ua/news/24360/karajimi-ukrajini-objednujutsya-zaradi-zberezhennya.html>.

12. Караїми України. Хто вони? [Електронний ресурс]: [про історію походження караїмів та найбільшу караїмську громаду в Мелітополі] // Ukraïner.— Режим доступу: <https://ukraïner.net/karaimy/>.

13. Кліковка Г. Караїмський пиріжок. В Мелітополі плідно працює національно-культурне товариство «Джамаат».

У національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України включили традицію приготування караїмських пиріжків із м'ясом]/ Г. Кліовка// Сільські вісті. – Режим доступу: <http://www.silskivisti.kiev.ua/19645/print.php>

14. Культурно-духовные основы исторической судьбы крымских караимов: традиции и современность: (материалы междунар. науч.-практич. конф., посвящ. 20-летию создания нац.-культ. караимского о-ва, 14-16 сентября 2011 г., г. Мелитополь) / Мелитопольский гос. пед. ун-т им. Богдана Хмельницкого, Нац.-культ. караимское о-во города Мелитополя; ред.: Е. С. Арабаджи, М. А. Семикина, С. Г. Ялпачик. – Мелитополь: МГТ, 2012. – 114 с.

15. Міжнародний день корінних народів світу як інструмент для захисту прав корінних народів [Електронний ресурс] // Кримськотатарський ресурсний центр. – Режим доступу: <https://ctrcenter.org/uk/activities/235-mizhnarodnij-den-korinnih-narodiv-svitu-yak-instrument-dlya-zahistu-prav-korinnih-narodiv-video>.

16. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-objektiv/>.

17. Нематеріальна культурна спадщина як місток до розуміння культури іншого [Електронний ресурс]// Український центр культурних досліджень. – Режим доступу: <https://uccs.org.ua/novyny/nematerialna-kulturna-spadshchyna-iak-mistok-do-rozuminnia-kultury-inshoho-interv-iu-z/>.

18. Підручники, недільна школа та фольклорний ансамбль: як караїми рятують свою мову [Електронний ресурс]// Українське радіо.–Режим доступу:<http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=96458>.

19. Пиріжки останніх караїмів [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.reporters.media/pyrizhky-ostannih-karayimiv/>

20. Представниця караїмського корінного народу взяла участь у 21-й сесії Постійного форуму ООН з питань корінних народів [Електронний ресурс]// Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. – Режим доступу: <https://dess.gov.ua/karaim-21-forum-oon>.

21. Решетник К. Тимчасова окупація змусила караїмів покинути багатонаціональний Мелітополь [Електронний ресурс] / Кристина Решетник // Індустріалка. – Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/na-forumi-oon-diznalisya-pro-vpliv-viyni-na-karayimiv-melitopolya>.

22. Удар, якого ми зазнали від війни, насправді почався для караїмів ще у 2014 році [Електронний ресурс]// Facebook. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті[соц. мережі]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/voiceofromni/>

23. У Мелітополі з'явилися два нові почесні громадяни [Електронний ресурс]:// Наш город плюс. – Режим доступу: <https://news.mspravka.info/v-melitopole-pojavilos-dva-novyh-poche/>.

24. Фесенко М. Мелітопольські караїми отримали приз у Запоріжжі [Електронний ресурс] // Наш город плюс. – Режим доступу: <https://news.mspravka.info/melitopolskie-karaimy-poluchili-priz-v-zaporozhe/>.

25. Ялпачик С.Г. Пусть звучит родной язык [Текст]: учеб. пособие для детей воскресной школы по изучению караимского языка (крымского диалекта) / С. Г. Ялпачик. – Мелітополь: Изд. дом МГТ, 2018. – 110 с.: ил.

26. About language, hospitality and other traditions //Living heritage - Sofia, 2019.-Р. 49 -54. «Living heritage»(Софія, травень 7-8 2022 р. ISSN 2683-0256, p.83-92).

Надія ВАСИЛЬЧУК,
/м. Галич/

Безсмертні скарби галицьких караїмів і діджиталізація

Анотація: в статті акцентується увага на якісному збереженні культурної спадщини караїмської громади Галича, яка перебуває на межі зникнення.

Ключові слова: караїми, артефакти, діджиталізація, історія, майбутнє.

«І був вечір, і був ранок – день один»

Буття 1:5

Після заходу сонця розпочинається інша історія.

Як відомо, караїмський релігійний календар ґрунтується на місячно-сонячній системі, біблійному розумінню початку дня, оскільки вказано, що день починається ввечері, після заходу сонця. Цей час визначений і для відзначення релігійних свят.

Достатньо було написано матеріалу про те, що караїмська громада фізично зникає, їхня мова набула статусу загроженої, а

Тора, XIII ст.

Хамас, XVIII ст.

культурне надбання вимагає увіковічення. Звичайно, буде тільки вітатися розвиток традицій, збережених поколіннями.

Ми зазначили, що після заходу сонця розпочинається нова історія, яка є продовженням сталої. Тут під «заходом сонця» слід розуміти фізичне зникнення Галицьких караїмів, а «інша історія» – це її збереження і дослідження, підтримка життя традицій.

І такий підхід до вирішення даної проблеми вже практикується двадцять років поспіль. Розпочався він ще задовго, а саме в 1998 р., офіційного статусу набув 4 листопада 2004 р. Це дата урочистого відкриття Музею караїмської історії та культури Національного заповідника «Давній Галич».

Саме такий вихід був визначений у прийнятті рішення щодо збереження народу, який проживав на теренах Галичини з XIII по XXI ст. Рішення відкрити музей як державну установу і підкреслити велике значення культурної спадщини караїмів. Цей аспект також був одним із чинників прийняття в подальшому (2021р.) Закону про корінні народи України. [8]

Не обійшлося і без провідної ролі у підготовці до створення музею голови Галицької караїмської громади Яніни Львівни Єшвович (1930-2003). Вона наслідувала традиції прашурів, свято берегла джерельну базу, артефакти, релігійні цінності, мову галицьких караїмів. До неї часто навідувались дослідники, науковці з метою вивчення культури галицьких караїмів.

Так, наприкінці 1950-х на початку 1960-х років до Яніни Львівни звернувся Кенесбай Мусаєв – видатний тюрколог. Він працював над укладенням граматики караїмської мови. Тут, зокрема, працював над дослідженням галицько-луцького діалекту. Яніна Львівна Єшвович пам'ятала мову батьків і ділилася своїми знаннями з науковцями. [1, с.4]

Вона була справжньою берегинею культури свого народу. Дізнавшись про те, що в Національному заповіднику «Давній Галич» є науковці, яким небайдужа доля зникаючого народу, підтримала ідею Івана Юрченка щодо збереження національного надбання караїмів Галича в музейному просторі. Так в 2000 р. з її допомогою і за авторства Івана Юрченка був опублікований каталог надмогильних пам'ятників «Караїмське кладовище біля Галича» [2, с.5-252], в 2002 році відбулася міжнародна наукова

конференція «Караїми Галича: історія та культура» [3, с. 4-160] На той час в місті проживало семеро караїмів– Сабіна Зайончковська, Ада Зарахович, Амалія Зарахович (Дурнева), Людмила Шугурова (Єшвович), Яніна Львівна Єшвович, Яніна Йосифівна Єшвович, Шимон Морткович. А в 2004 р. [4, с. 7] відкритий Музей караїмської історії та культури. Тоді караїмська громада мала чотирьох чистокровних представників: Аду Зарахович, Амалію Зарахович (Дурневу), Людмилу Шугурову (Єшвович), Шимона Мартковича.

З цього часу почалася музейна історія караїмів Галича. Музей розміщений в караїмському житловому будинку кін. XIX - поч. XX ст. Тут проживала родина Абрагмовичів: Новах та Сабіна з дочками Нусею, Амалією, Яніною. Новах Абрагамович (1887–1948) – наймолодший брат відомого караїмського поета Захарія Ісаака Абрагамовича (1878-1903).

Протягом всього життя галицькі караїми дбайливо зберігали в родинних архівах тисячі артефактів. Оскільки в 1959 р. представники влади кенасу закрили, то караїми столітні рукописні, друковані молитовники та інші цінні речі зберігали в таємних місцях. Пізніше, при підготовці до створення музею більшу частину речей, серед яких – пергаментний сувій Тори, молитовні рукописні книги, деталі інтер'єру галицької кенаси, караїмську періодику, епістолярну спадщину, багаті архівні матеріали Яніна Єшвович, Ада Зарахович передали до музею безкоштовно. Сьогодні колекція Музейного фонду налічує 443 одиниці зберігання основного фонду та 828 одиниць – науково-допоміжного. Експозиція музею представлена в трьох залах. В першому залі акцентується увага на культових речах з кенаси: пергаментному сувої Тори (XVIII ст.), хатасах (XVIII ст.), молитовних книгах (XVIст.), менорах, парохеті, гехалі, пам'ятній книзі з кенаси (1926 р.), рукописних і друкованих календарях (кін. XIX ст.). Другий зал – історії галицької караїмської громади: експонуються архівні матеріали, родинні фотографії, речі домашнього вжитку. Третій зал – побуту, який частково ілюструє приготування до свята Песах.

Караїми – невеликий тюркомовний народ, представники якого сповідують караїмізм. Це релігійне вчення, яке базується на Старому Заповіті - визнає Тору і пророчі книги божественними і такими , що не підлягають змінам. Сформувалось у VIII ст. на

теренах Месопотамії. У VIII-X ст. караїмізм поширюється у Персії, Сирії, Палестині, Північній Африці, Іспанії, Візантії, Хазарському каганаті. В XI ст. після занепаду Хазарського каганату караїми Криму проживали в поселенні Кирк-Йер поблизу Бахчисараю.

За однією з версій у 1246 р. 80 караїмських родин емігрували з Криму до Галича на запрошення князя Данила Романовича. Оселились караїми у Галичі поблизу Ринкової площі по правому березі р. Дністер. [5]

Вперше галицькі караїми згадуються в 1578 р. в грамоті польського короля Стефана Баторія (1533-1586), в якій він гарантував їм збереження давніх прав та звичаїв, тобто надавалося право вільної торгівлі нарівні з іншими мешканцями міста. Ці привілеї були підтверджені у 1590 р. Сизігмунтом III, у 1666р. Яном Казимиром. [6, с. 41]

Австро-угорський уряд зменшив податки, якими обкладалися караїми і прирівняв їх у правах з християнами, військову службу проходили в санітарних загонах.

Караїми були досить впливовими у міському середовищі галичан. Історію їхньої громади детально почали фіксувати на поч. XVIII ст.

Загалом у Галичі проживало близько двох-трьох сотень караїмів. В центрі вулиці Караїмської була зведена кенаса – будинок зборів, молитовний дім караїмів. Поряд знаходився Народний дім (1934 р.), в якому була бібліотека, діяло товариство караїмської молоді «Відродження» (очолював Ібрагім Самуїлович), товариство караїмських жінок (керувала Сабіна Новахович). [7, с. 26-3].

На поч. XX ст. в м.Галичі проживало 167 караїмів, на сьогоднішній день – один Шимон Марткович. Підкреслимо вкотре, що задля цілковитого збереження галицьких караїмів, їх культури й історії створено Музей. Адже галицька караїмська громада дала багато достойних пастирів і газзанів караїмському народу. Безсмертні творіння її вчених мужів складають славу і гордість караїмської нації.

Отже, вже два десятиліття зберігаються в Музеї караїмської історії та культури унікальні артефакти зі спадщини караїмів Галича. Деякі з них Ви можете побачити в музейній експозиції. Зрозуміло, що всі вони потребують оцифрування. Це дозволить зберегти

спадщину в цифровому форматі, зменшити ризик її втрати, в тому числі і через фізичне старіння рукописів, епістолярної спадщини, фотографічного, архівного матеріалу тощо. Також діджиталізація сприятиме більш детальному вивченню і дослідженню караїмської мови, яка на даний час вважається загроженою мовою, вивченню караїмських пісень, традицій, звичаїв і популяризації серед широкого загалу поціновувачів і науковців, а також підростаючого покоління молодих караїмів. Окрім того, діджиталізація відкриває доступ до документів, дозволяє підвищити обізнаність про свій народ, укріплює так званий фундамент, що сприяє збереженню національної ідентичності. Також підсилює рівень обізнаності про караїмів серед інших народів світу.

Цифрові матеріали буде легко використовувати і поза стінами музею: в школах, віртуальних виставках, освітніх програмах та ін. Через оцифровані матеріали створюється захист, без перебільшення, багатой культурної спадщини, яка нагромаджувалася віками в Галичі, експонується двадцять років в Музеї караїмської історії та культури і повинна мати майбутнє.

Література

1. *Єшвович Я.* Галицька караїмська громада в XX ст. / Караїми Галича: історія та культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів-Галич, 2002. С.4-9

2. *Юрченко І., Кефелі О., Юрченко Н., Береговський О.* Караїмське кладовище біля Галича. Каталог надмогильних пам'ятників. Львів-Галич, 2000. С.5-252

3. Караїми Галича: історія та культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів-Галич, 2002. С.4-160

4. *Єшвович Я.* Галицька караїмська громада в XX ст. / Караїми Галича: історія та культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів-Галич, 2002. С. 7

5. Відділ рукописів Львівської Національної Наукової Бібліотеки ім. В.Стефаника, фонд 5 (Оссолінських), опис № I, спр.1252 / 1, арк. 13, 14, 15

6. *Bohdan Janusz* Karaici w Polsce, Kraków, S.41

7. *Zarah Zarahowicz* Listy z Halicza. // *Myśl karaimska.* – 1924.– № 1. – S. 26–30.

8. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-pro-korinni-narodi-ukrayini-69677>

**Олександр ДЗЮБА,
/м. Харків/**

Тамги, що стали гербом. до питання про походження геральдичного символу караїмських громад Східної Європи

***Анотація:** У статті досліджено походження тамг калкан та сенек з Чуфут-Кале й осмислено причини їх появи у геральдичному символі гахама караїмів Польщі. Встановлено, що тамги можуть походити як від знаків власності ранньосередньовічного періоду, так и від літер гербайської абетки. Основною причиною їх розташування у геральдичному символі гахама караїмів Польщі виявлено складні процеси зміни самосвідомості в караїмському суспільстві міжвоєнної Польщі.*

***Abstract** The article investigates the origin of the tamgas Qalqan and Senek from Chufut-Kale and analyzes the reasons for their appearance in the heraldic symbol of the Hakham of the Karaites of Poland. It is established that the tamgas can originate both from the signs of ownership of the early medieval period and from the letters of the Hebrew alphabet. The main reason for their location in the heraldic symbol of the Hakham of the Karaites of Poland is revealed to be the complex processes of change in self-consciousness in the Karaite society of interwar Poland.*

***Ключові слова:** караїмський герб, геральдичні символи караїмів, караїмські тамги, караїмські громади, Східна Європа, Шаншал, Каракаш-Шоле.*

***Keywords:** Karaite coat of arms, heraldic symbols of the Karaites, Karaite tamgas, Karaite communities, Eastern Europe, Shapshal, Karakash-Shole.*

Постановка проблеми. Караїми України - малий корінний народ, представники якого вже майже два століття не припиняють пошуки відповідей на запитання “хто ми є”, продовжують осмислення свого походження. Кожне покоління цього народу дає свої відповіді на зазначене запитання, й частиною відповіді на нього може стати національна символіка. Адже саме у символіці

національно-культурних та релігійних структур будь-якої етнічної групи зашифрований певний національний міт, національна ідея, і зчитування закладеного в них сенсу сприяє розумінню уявлень етнічної групи про своє коріння. Наявність у представницьких органів народу, або національно-культурних товариств, або релігійних громад геральдичних символів, що з часом починають сприйматися як національна символіка, – свідчення про високу національну свідомість певної етнічної групи. Необхідність розшифрування цих символів актуалізує вивчення тамтє калкан ве сенек як геральдичного символу караїмських громад.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність теми дослідження посилюється тим фактом, що наукові публікації на тему походження символів, які використовують караїмські громади, практично відсутні. На цю тему можна знайти лише незначне число публікацій, що переважно переповідають народні легенди.

Одна з них оповідає про сімейну драму Тохтамиша, золотоординського хана кінця XIV ст., який намагався врятувати свою нібито викрадену дочку: “Десь у XIV столітті молода княгиня була викрадена і поміщена в цю фортецю татарським князем, ім’я якого не дійшло до наших днів. ... Легенда, можливо правдива, розповідає про те, що хан Тохтамиш сам пустився в погоню за своєю дочкою. Наблизившись до закритої фортеці, він з гіркотою побачив, як та, яку він мав намір звільнити, стоячи на кріпосній стіні, з любов’ю пригорнулася до свого викрадача. У гніві і шаленстві від душевного болю, він зарядив свою пращу й влучив прямо в серце своєї дочки. Мабуть, щоб увічнити цю подію, над головними воротами поміщена мармурова плита, на якій можна ще розрізнити грубе зображення пращі і двох каменів всередині серця “. Так цю історію описує кримський краєзнавець і публіцист другої половини XIX століття Луї-Алексіс Бертрам (Луї де Судак) в “Творах з історії Криму”. [4, с. 34.] Мавзолей дочки хана Тохтамиша, Джаніке-ханім, і в наші дні височить серед руїн Чуфут-Кале.

Іншу легенду навів караїмський газзан, педагог першої половини XIX століття Соломон Абрамович Бейм: “Переказ говорить ще про хана Менглі-Гірея і про Тохтамиша з його прихильниками, сорока родинами Караїмів, за ім’ям яких це

містечко отримав назву Кирк-Єр (тобто місце сорока); на це натякають накреслені на шматку мармуру, над головною брамою, знаки: стремена, вила і куля, що означають перемоги цих сорока родин, здобуті над ворогами “. [3, с. 34.]

На думку Сімхи Єльяшевича, яку він висловив на сторінках журналу “Караимская жизнь”, що видавався на початку ХХ ст., знаки на надбрамній плиті – це стилізовані літери гебрайської абетки וד, перші літери слів ודלע זכר – «Села Іврі», «Скеля євреїв», що схоже на переклад на гебрайська мову топоніму Чуфут-Кале. [5, с. 114.]

Проте комплексно зазначена проблема досліджена не була, що й зумовило необхідність пропонованої розвідки.

Метою дослідження є аналіз історії походження та формування геральдичного знаку, який використовують караїмські громади Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Герб, згідно зі значенням цього терміну – емблема, символічне зображення, яке належить державі, області, дворянському роду, організації або приватній особі. Перші символічні накреслення, протогерби, з давніх часів люди наносили на скелях і стінах печер.

Історія виникнення герба караїмських громад дуже співзвучна і цим древнім зображенням, і первісному змісту слова, від якого з часом утворилося поняття “герб” – німецьке слово “erbe” означає “спадщина”. Зображення тамг, що покладені в основу геральдичного символу, дісталось в спадщину мешканцям Чуфут-Кале. Науковий інтерес становить отримання відповідей на запитання, хто залишив цю спадщину й чому саме вона була взята в обіг караїмськими лідерами ХХ ст.?

Перш за все варто відзначити, що основою герба караїмських громад, створеного в першій половині ХХ ст., стали зображення-тамги на прямокутній плиті з проконеського мармуру, вмурованій над Бік Капу – Великою брамою, що веде до колиски кримських караїмів, давнього міста Чуфут-Кале. Питання, хто й коли їх туди помістив, а також їх значення залишаються нез’ясованими.

Можна припустити, що ці знаки являють собою тамги – родові знаки, характерні для аланських і тюркських народів, що використовувалися як знаки родовой або племінної приналежності.

Прототипами для тамг були геометричні фігури, сакральні піктограми, птахи і тварини, предмети побуту, знаряддя праці, зброя і кінська зброя, в деяких випадках – букви різних алфавітів. Тамги, зображені над Біїк Капу, традиційно осмислюються караїмами як сенек (вила) й калкан (щит).

Легенди, складені про тамги з Чуфут-Кале, в XX ст. були доповнені даними науки, які свідчать про набагато більш стародавнє, ніж часи хана Тохтамиша, їх походження. Так, археологічні джерела свідчать про наявність тамги сенек у хозарський час. Тамга сенек часто трапляється на пам'ятках Салтівської археологічної культури, що належить населенню Хозарського каганату, зокрема, на цеглинах фортеці Саркел на березі Дону. [2, с. 303.]

Там цю тамгу, як і безліч інших зображень тамгоподібний знаків, залишило місцеве населення, руками якого хозари будували саркельську фортецю. [1, с. 49; 2, с. 302].

Серед інших городищ Салтівської культури, де трапляються подібні зображення – добре досліджене археологами Маяцьке городище, яке розташоване за 700 км вище Саркела за течією Дону, при впадінні в Дон невеликої річки Тиха Сосна. Воно знаходиться на території лісостепової смуги і належить тому типу Салтівської культури, який залишили алани, котрі входили в орбіту впливу Хозарії. [9, с. 74-75]. Стіни цього поселення покриті численними графіті – тамгами, буквами, цілими написами і малюнками, в основному коней і вершників. [10, с. 62].

Бачимо аналогічні й у містах Дунайської Болгарії, населення якої було культурно близьке до жителів західної частини Хозарського каганату: тамгоподібний знаки на кам'яних блоках кріпосних стін Маяцького городища за характером і значенням також схожі зі знаками в Плисці (Болгарія). [6, с. 91.]

На каменях Маяцького городища свої тамги малювали місцеві жителі, що будували цю фортецю. [6, с. 105.] Серед тамг Маяцького городища також зустрічається тамга сенек – (Y). [10, с. 198; 6, с. 98, рис. 6.]. У Дунайської Болгарії відомий схожий знак (I Y I). Нанесений на черепицю, цеглу і квадрати, він покликаний був охороняти від лиха. [6, с. 94.] Магічні знаки, виявлені, зокрема, й на Маяцькому городищі, мають стійку форму знака і були поширені на всіх територіях, де жили племена з схожими ідеологічними

уявленнями. [6, с. 94.] Знак У збігається з накресленнями орхонських, енісейських та, подекуди талаських рун. Можливо це були літери, що використовувалися як знаки власности. Відомо, що знаки власности у різних народів виникали зі знаків писемности. Так було, наприклад, в монголів, чиї тамги, як припускають, є продуктом еволюції, зокрема, й китайських ієрогліфів. Така ж трансформація літер абетки у знаки власности спостерігалася в греків та слов'ян. [15, с. 365.] З огляду на це вищезгадане припущення Сімхи Єльяшевича про походження тамг над Великою брамою Чуфут-Кале є цілком логічним.

Тут ми маємо зробити певне зауваження. Розшифровка таємничих символів – завжди захоплюючи процес, і версій їх значення може бути безкінечно багато, причому жодна з них може й близько не збігатися з сенсом, який вкладали в них їх невідомі автори. Якщо тлумачити геральдику, частиною якої в ХХ ст. стали знаки над Великою брамою Чуфут-Кале, в контексті мистецтва, хоч і ужиткового, то маємо згадати, що в мистецтві глядач є його співавтором. Тобто смисли, які закладав автор у певний твір, можуть не збігатися з тим, що в ньому вбачає глядач. Щодо геральдичного символу, складеного зі знаків з Чуфут-Кале, це означає, що всі припущення щодо його значення не лише мають право на існування, а й працюють на збагачення образу, нашаровуючи на нього сенсове навантаження.

Тому запропонуємо ще одну версію тлумачення тамг, вірізьблених над брамою Чуфут-Кале. Ми вважаємо цілком влучною думку Сімхи Єльяшевича – що тамги над брамою Чуфут-Кале можуть походити від літер гебрайської абетки. Живучи серед тюркського населення, що в побуті використовувало тамги як знаки власности, караїми Чуфут-Кале цілком могли запозичити цю традицію, так само як запозичили в місцевого населення розмовну мову й побутову культуру, та надати їй своєї специфіки. Але на відміну від згаданого автора ми вважаємо не дуже ймовірним, що над брамою міста комусь спало би на думку писати перші літери його назви. З більшою вірогідністю в цих протогеральдичних символах міг бути зашифрований певний меседж чи гасло, в якому висловлювалися мрії та сподівання синів Ізраїля, що колись переселилися до далекого від обітованої землі краю.

Графічно тамги калкан і сенек можна тлумачити як букви самех (ס) та цаді софіт (צ). Літера самех асоціюється зі словом “сомех” – “підтримка”. І це слово також пов’язане з ім’ям Превічного: “Сомех Адонай ле-коль нафелім” – “Підпирає Превічний всіх падаючих”. [13, 145:14]

Буква цаді нагадує про пророцтво щодо Машиаха; цаді - перша літера імені Цемах:

“І скажеш до нього, говорячи: Так говорить Господь Цеваот, промовляючи: Оце муж, Цемах ім’я йому, і зо свого місця виросте він, і збудує храма Господнього”. [11, 6:12]

Ім’я Цемах перекладається як “пагін”, “галузка”, що пов’язане з пророцтвом Єшаягу (Ісаї) про “пагінчик з пня Єссеєвого”, тобто нащадка царя Давида та його батька Єссея – майбутнього царя-машиаха. [12, 11:1]. Але у цьому імені буква цаді звичайна, не цаді софіт. Чому ж тамга з Чуфут-Кале схожа на цаді-софіт? Тут нам варто згадати один стародавній трактат, що називається “Піркей де-раббі Еліезер”. Це агадичний мідраш, можливим автором якого є Еліезер бен Урканос – мудрець, що жив на межі I й II ст. Наведемо цитату звідти: “Сказав рабі Елазар: є п’ять єврейських літер, що представлені в абетці двічі. Всі вони пов’язані з порятунком. Каф כ і каф софіт ך пов’язані з порятунком Авраама з Ур-Касдіму, як сказано: וָלֵךְ לֵךְ (“йди собі” – Берешит, 12:1). Мем מ і мем софіт ם пов’язані зі спасінням Іцхака від філістимлян, як сказано: וַיִּמָּצֵץ וַיִּמָּצֵץ יִצְחָק – (“йди від нас, бо ти могутніший за нас” – Берешит, 26:16). Нун נ і нун софіт ן пов’язані з порятунком Якова від Есава, як сказано: וַיִּשָּׁע דִּים יִחָא דִּים אֵן יִנְלִיצָה (“порятуй мене від мого брата Есава” – Берешит, 32:12). Пе פ й пе софіт ף пов’язані з порятунком з Єгипту, як сказано: מִכְתָּא תִּדְקֵךְ דִּקֵּךְ – (“Я згадав про вас” – Шемот, 3:16). Цадік צ і цадік софіт ץ пов’язані з майбутнім визволенням, яке настане, коли закінчиться час царювання четвертого царства, як сказано: וַיִּתְּחַלְמוּ וּמַשׁ מַצֵּץ שִׂיא הָנָה – (“Оце муж, Цемах ім’я йому, і з місця свого виросте він” – Зехар’я, 6:12). [8, с. 272, 273.]

Отже, якщо наше припущення правильне, поєднання букв самех і цаді софіт символізують уповання на Превічного й очікування Машиаха та майбутнього визволення.

У Новий час елементами герба для цілих народів і країн ставали родові тамги правлячих династій. Наприклад, гербом

кримських татар стала тарак-тамга (тамга у вигляді гребеня) – геральдичний символ правлячої династії ханів Гераїв. Гербом України на початку XX століття була обрана тамга князя Володимира та його нащадків, що має вигляд тризуба.

У міжвоєнний період було створено герб гахама, чи як тоді стали називати цю посаду, гахана караїмів тодішньої Польщі, до складу якої входили міста з західними караїмськими громадами – Тракай, Вільнюс, Луцьк та Галич. У його основу були покладені зображення над воротами родової фортеці караїмів, тамги сенек і калкан. Їх доповнило зображення самої фортеці Чуфут-Кале в нижній частині геральдичного щита, а також шапки гахама вгорі й талету – караїмського молитовного покривала з китицями чічіт-навколо щита. Втім, у литовських караїмів є своє трактування зображеної на гербі фортеці – згідно їх версії, це не мури далекого Чуфут-Кале, а стіни й вежі Тракайського замку, який за переказом століттями охороняли караїми, приведені в Литву в XIV ст. князем Вітовтом.

Геральдичні знаки, елементами яких були калкан, сенек і шапка гахама, використовувалися караїмами і раніше, в дореволюційний період на території Російської імперії. Так, на печатці Одеської кенаси бачимо калкан і сенек в центрі п'ятикутної зірки, а зображення шапки гахама вміщено над зіркою. У художньому оформленні виданої караїмами релігійної літератури, зокрема, обкладинці складеного газаном М. Я. Фірковича й виданого в Мелітополі в 1915 році “Караимском катехизисе вкратце”, також можна побачити тамги калкан і сенек. [14]

Автором сучасного варіанта герба, ймовірно, є караїмська художниця першої половини XX століття Лідія Каракаш-Шоле (1896 – 1943). Приблизно в 1929 році вона створює зображення герба гахама, а з часом ця емблема починає використовуватися як герб громади караїмів Польщі. У збірках документів, залишених гахамом Серайєю Марковичем Шапшалом, знаходяться кілька проєктів геральдичного знаку, що став нині визнаним символом громад східноєвропейських караїмів. [7, с. 14.]

Для герба були підібрані й відповідні тинктури – кольорові вирішення геральдичного символу. Кольори герба, за геральдичною традицією, склали й кольори караїмського прапору. Синій колір в

геральдиці означає цнотливість, чесність, вірність і бездоганність, а в тюркській традиції – і синє небо, що асоціюється з Тен'рі. Білий (срібний) – колір чистоти, надії, правдивості й невинності, шляхетності й відвертості; у тюрків білий колір був священним і символізував захід, що в даному випадку цілком узгоджується з поглядами на національне походження та самоідентифікацію східноєвропейських караїмів, які популяризував гахам Серайя Шапшал: караїми – один із найзахідніших тюркських етносів. Жовтий (золотий) колір в геральдиці означає віру, справедливість, милосердя і смиренність, а також могутність, знатність, постійність і багатство. Як відомо з Тори, із золота були зроблені священні предмети Мішкану (Скінії).

Герб доповнює заповідана Торою деталь одягу, що покликана нагадувати про заповіді Писання – таліт – молитовне покривало, та китиці чічіт (цицит), які складаються з ниток блакитного й білого кольору, ці ж кольори присутні на таліті.

Не менш цікаво є те, що герб гахама – вищого релігійного очільника караїмів Польщі, духовної особи – був створений за канонами світської геральдичної емблеми. Її основним елементом стали не релігійні символи, яких у караїмів є чимало, й які могли би бути використані як основа герба, а символи незрозумілого походження, адже невідомо, чи вони були вирізьблені караїмами (чи якоюсь групою юдеїв в принципі), чи взагалі мешканцями Чуфут-Кале, адже мармурова плита, вмонтована над Біїк-Капу, могла й не мати місцевого походження. Чим це можна пояснити? Певно варто згадати, які традиційні символи теоретично могли посісти місце на гербі караїмського гахама. На фасадах кенас часто можна було бачити зображення гексаграм, чи простіше кажучи, зірок Давида. Також фасади кенас часто прикрашали зображення скрижалів Завіту, іноді поєднаних з тими ж гексаграмами, як то можна бачити на старих світлинах кенаси в Харкові. Іншим символом, що міг би бути використаним як емблема вищої духовної інстанції караїмів, є зображення менори – семисвічника, що детально описаний на сторінках Тори. Зменшені копії менор також стояли всередині караїмських кенас, а їх зображення можна бачити в інтер'єрі кенаси того ж Чуфут-Кале. Але всі ці символи чітко асоціюються з юдаїзмом, тобто з тим, з чим Серайя Шапшал, як провідник

караїмського народу в Польщі міжвоєнного часу, усвідомлюючи, у якому напрямку розвиваються суспільно-політичні процеси в регіоні, всіляко хотів уникнути. В середині 1930-х рр. новий геральдичний символ замінив традиційну гексаграму на хвортці, що вела до кенаси Тракаю. Він же був розташований на шпилі кенаси в Вільнюсі. Це свідчить, що новий геральдичний знак було зроблено символом караїмізму як релігійної конфесії.

З початком караїмського національно-культурного відродження наприкінці 1980-х - на початку 1990-х рр. саме герб часів Шапшала почали використовувати відновлені караїмські національно-культурні товариства Литви, Польщі та України. Адже позиціонування себе як тюркського народу, а своєї віри як окремої від юдаїзму релігії не перестало бути актуальним і для значного числа караїмів того покоління.

Але життя не стоїть на місці. У ХХІ ст. вже повіяли нові вітри. З появою інтернет-сайту Духовного Управління караїмів Криму на його сторінках було розміщено іншу емблему: традиційні скрижалі Завіту й кетер Тора (корону Тори), що свідчить про подальшу трансформацію свідомости караїмських релігійних лідерів Криму.

Як би там не було, геральдичний символ часів Шапшала нині переважно використовують караїмські організації і громади Східної Європи. Певно, вбачаючи в ньому компроміс між різними уподобаннями й поглядами на минуле, що мають місце в караїмському суспільстві, адже в ньому знайшли відображення й символіка Тори, й тамги з Чуфут-Кале, й абриси, що нагадують про стародавні фортеці Чуфут-Кале й Тракаю, де століттями жили караїми.

Таким чином ми можемо дійти наступних висновків. Створення герба гахама караїмів Польщі свідчить про спробу на рівні символів зафіксувати самовизначення караїмів не тільки як релігійної конфесії, а як окремого етносу зі своїми давніми історичними традиціями, чи, якщо завгодно – історичним мітом. У геральдичного символі, створеному за ініціативою гахама Серая Шапшала, відобразилося не лише його особисті погляди на караїмський феномен, а й певний суспільний консенсус, оскільки новий символ був прийнятий караїмськими громадами міжвоєнної

Польщі. Перш за все йдеться про секуляризацію свідомости тогочасних караїмів, адже геральдичний знак створювався за лекалами світської геральдики.

З огляду на смислове навантаження геральдичного символу, говорити про начебто деюдаїзацію караїмів, започатковану Шапшалом, означає сильно спрощувати ситуацію. Важливим елементом герба гахана є такий виразний юдейський атрибут, як таліт – молитовне покривало, використання якого в обрядовій практиці властиве не лише караїмам, а й рабіністичним юдеям. Якби Шапшал мав намір рішуче відокремити караїмську самосвідомість від юдейської традиції, зображенню таліту навряд чи знайшлося місце на створеному на його замовлення гербі. З іншого боку, тамги калкан та сенек вважалися неофіційними символами кримських караїмів ще до епохи Шапшала, й караїмські громадські діячі намагалися знайти їх пояснення, що відбивають публікації в караїмській літературі та пресі XIX й XX ст.

Список використаних джерел

1. *Артамонов М. И.* Саркел – Белая Вежа. // Тр. Волго-Донской археологической экспедиции. Материалы и исследования по археологии СССР, Т. I. № 62, Москва- Ленинград, 1958. С. 49.
2. *Артамонов М. И.* История хазар. Ленинград, 1962. С. 302, 303.
3. *Бейм С. А.* Память о Чуфут-Кале. Одесса, 1862. С. 34.
4. *Бертрен Луи-Алексис* (Луи де Судак) Сочинения по истории Крыма. Москва – Аугсбург, 2003. С. 34
5. Караимская жизнь, 1911. № 3-4. С. 114.
6. *Нахапетян В. Е.* Знаки строителей на камнях Маяцкого городища. // Советская археология 1988, № 3. С. 91 – 105.
7. *Pawełec M.* Lidia Karakas-Szole (1896 – 1943). *Plomień Zgasły Przedwcześnie.* // *Awazymyz*, Nr 1 (30), marzec 2011. С. 14.
8. Пиркей де-рабби Элиэзер. Поучение великого раби Элиэзера. Москва, 2020. С. 272, 273.
9. *Плетнева С. А.* Хазары. Москва, 1976. С. 74-75.
10. *Плетнёва С. А.* Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII вв.) Воронеж, 2003. С. 62.

11. Святе Письмо (І. Хоменко, Пер.). (2008). Місіонер. (Оригінал опубліковано 1963 р.) Захарія, 6:12.
12. Святе Письмо (І. Хоменко, Пер.). (2008). Місіонер. (Оригінал опубліковано 1963 р.) Ісайя, 11:1.
13. Святе Письмо (І. Хоменко, Пер.). (2008). Місіонер. (Оригінал опубліковано 1963 р.) Псалтир, 145:14.
14. *Фиркович М. Я.* Караимский катехизис вкратце. Мелитополь, 1915.
15. *Щербак А. М.* Знаки на керамике и кирпичах из Саркела–Белой Вежи. // Материалы и исследования по археологии СССР, № 75. Тр. Волго-Донской археологической экспедиции. Т. II. Москва-Ленинград, 1959. С. 365.

Олександр ЛИМАР,
/м. Полтава/

Караїми Полтавської губернії

Проведено аналіз джерел, які свідчать про появу караїмів на території України та у Полтавській губернії. Висвітлено особливості віровчення, особливості релігійних общин та роду занять їх представників на території Полтавщини.

Ключові слова: *смуга осілості, губернії, кенаса, гахам, газан, Талмуд, Тора, юдаїзм, караїмізм,*

An anaiysys of sources that evidence appearing of Karaites at the territory of Ukraine and in Poltava Hubernia are made. Peculiariteis of creed, specific features of societies and their partisipantsactivitiesin Poltava Region are outlined.

Keywords: *lane of residency, Huberniias, kenesa, hakham, hazan, Talmud, Torah, Judaism, Karaitemism.*

Караїми – один з корінних народів України, статус яких закріплений у Законі України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. [14]. Тюркомовні караїми є корінними мешканцями Кримського півострова, потомками племен, які входили в VIII – IXст. до складу Хазарського каганату. Якщо точніше – до тих, хто прийняв караїмізм – різновид юдаїзму, що визнає лише писаний Старий Заповіт і відкидає Талмуд. Арамейською та давньоєврейською мовами слово караїм означає читець (той, хто читає). Тобто – читець Тори. Караїмська мова належить до кипчацько-половецької підгрупи кипчацької групи тюркських мов та за класифікацією ЮНЕСКО перебуває на межі зникнення. Сам етнос караїмів також є малочисельним і має тенденцію до постійного скорочення.

Однією з перших робіт, в якій була відображене традиційне розуміння історії кримських караїмів, є історико-етнографічні нариси Бориса Ельшевича.

Караїмізм – монотеїстична релігія зі своїми догматами, духовною ієрархією та традиціями. Важливу роль відіграє вчення Ананабен Давида з вірою у безсмертя душі, пророків й одкровення Мойсея, Ісуса Христа та Мухаммада з необхідністю збагнення мудрості одкровення без покладання на думку інших. Головне – вивчати

Святе Письмо самостійно та тлумачити його так, як підказують власні розум та совість.

Віровчення сформувалося у VIII ст. на території сучасного Іраку, що входив до Арабського халіфату, як альтернатива рабиністичній традиції. Засновником вчення вважається Ананбен Давид. Авторами найвизначніших віровчительних творів були Біньямін бен Моше Нахавенді (IX ст.) та Якуб аль Кіркисані (X ст.). Полеміка між караїмами та представниками рабиністичної течії юдаїзму відіграла значну роль у формуванні обох напрямків. У X ст. віровчення консолідувалося у єдину доктрину, яка відрізнялась від традиційного юдаїзму особливостями календаря, ритуальною практикою, богослужінням та релігійно-правовими приписами. Караїзм поширився у Месопотамії, Єгипті, Палестині, Іспанії, Північній Африці, а у XII ст. його центром стала Візантійська імперія. Саме у Візантії був створений збір законів караїзму «Шати Ілії». Його автором був Еліягубен Моше Баш'яци.

Караїми святкують юдейські свята, окрім тих, про які немає згадки у Старому Заповіті, дотримуються кашруту, почитають суботу, дотримуються постів, визнають, на відміну від юдеїв-рабиністів, пророками Божими Ісуса Христа та Мухаммада, дотримуються практики ритуальних омовінь перед молитвами, вірять в долю, до храму заходять без взуття, мають окремі приміщення у храмі для молитов чоловіків та жінок, дотримуються ритуальної чистоти. Кенаси (молитовні будинки) зорієнтовані на схід, як мечеті.

Найбільшого поширення віровчення набуло у Хазарському каганаті. Для караїмів це фактично національна релігія. Вважається, що верхівка хозар на чолі з каганом прийняли караїзм у VIII ст., що сприяло поширенню віровчення серед язичників на всій території каганату включно з Кримом.

Особливість караїмів – співіснування в їх культурі традицій древніх язичницьких вірувань тюркського походження, реформованого юдаїзму епохи Ананбен Давида, а також традицій більш пізнього культурного оточення, пов'язаного насамперед з ісламом.

Після захоплення Константинополя турками у 1453 р. частина візантійських караїмів переселилася на Кримський

півострів. Хоча перші караїмські общини там з'явилися у XIII ст. так само, як і у містах Луцьк (Волинь) та Галич (Галичина) і у м. Тракай (Литва). У м. Тракай проживав відомий караїмський теолог Іцхак бен Авраам Троки.

З XV ст. у м. Київ та у м. Львів були засновані караїмські поселення. Поселення такого типу почали виникати у Жовкві, Самборі, Деражні. Потім більшість караїмів з цих поселень переселились у м. Галич (нині – Івано-Франківська область). Громада міста розвивалась за сприяння короля Стефана Баторія. Поміж трьох основних діалектів караїмської мови вирізняють кримський, тракайський та галицько-луцький. В наш час громада зникла, а кенаса (молитовний будинок) була зруйнована у 1980-их роках XX ст., її архів вивезений до м. Тракай, а вітвар встановлений у кенасі м. Євпаторія після реставрації 1993 р. У с. Залуква Галицької міської громади Івано-Франківської області знаходиться караїмське кладовище (сучасна територія – 0,4 га). Перші поховання датуються XVI ст. Багато надгробків були пошкоджені або знищені у часи Першої та Другої світових воєн. Зазнало кладовище руйнувань і через вандалізм. Збережено лише десятки надгробків періоду XVIII – XXст., які прикрашені караїмськими символами у вигляді глечиків, корон, оленів, левів. Є і символи загальноюдейського змісту– семисвічники та зірки Давида. Частина надгробків прикрашена рослинним орнаментом. На цьому кладовищі похований видатний караїмський поет Захарія Ісаак Абрагамович (1878 – 5.05.1903), який писав караїмською, українською та польською мовами, а ще перекладав українські пісні караїмською мовою. Захарія Абрагамович відомий своїм перекладом «Заповіту» Тараса Шевченка на караїмську мову.

Завдяки общинній формі життя караїмам за межами Криму вдалося зберегти свої звичаї, тюркську основу обрядів, національну кухню, мову, культуру.

Розмовними мовами караїмів на Близькому Сході були арабська та грецька, а у Східній Європі – караїмська мова. Мовою ж священних текстів та богослужіння давньоєврейська.

Представники влади держав, де проживали караїми та юдеї-рабиністи до кінця XVIII ст. не розмежовували законодавчий статус цих общин. До кінця XVIII ст. вони користувались однаковими

правами, виплачували ті ж звичайні або дискримінаційні податки, їх статус був однаковим. При вигнанні юдеїв-рабиністів з якоїсь держави, як правило, виганялись і караїми. Із входженням земель Кримського ханства (1783 р.) та частини земель Речі Посполитої (1795р.) до складу Російської імперії караїми розпочали боротьбу за звільнення від обмежень, накладених на юдеїв у 1791 р. імперською владою. Караїмам вдалося досягти своєї мети – вони могли проживати поза межами смуги осілости, бути власниками землі, вільно займатися торгівлею і т. ін. У 1795 р. Катерина II звільнила караїмів від виплати накладеного на євреїв у Російській імперії дискримінаційного податку та дозволила придбання земельної власності. Караїми м. Галич досягли полегшення податків і фактичного рівноправ'я з християнами після поділу Речі Посполитої та входження Галичини до складу Австрії (1772 р.).

Нерівність перед законом започаткувала процес відчуження між двома общинами, які вбачали один в одному братів по вірі, в у взаємній полеміці – суто внутрішні юдейські справи. Різниця правового статусу збільшилась, коли у 1827 р. караїми Криму були звільнені від військової повинності, а у 1828 р. таке ж звільнення було надане караїмам Литви та Волині. Загальна кількість караїмів у Російській імперії на той час складала близько 2400 осіб обох статей.

Різниця у правовому статусі супроводжувалась поглибленням соціально-економічної різниці. В той час, як євреї Криму та Волині були дрібними торговцями та ремісниками, караїми були великими землевласниками, які тримали у власності тютюнові та фруктові плантації, та володіли соляними копальнями [15].

У 1837 р. були створені Таврійське та Одеське караїмські духовні управління, а у 1863 р. таке ж управління було створені у м. Тракай. Духовні управління представляли інтереси караїмів в структурі держави та об'єднувало караїмські громади у Криму (відділення армяно-перекопське, бахчисарайське, чуфут-калійське, карасубазарське, керченське, севастопольське, сімферопольське, феодосійське, ялтинське) та за його межами – у материковій Україні (відділення бердянське, елизаветградське (нині – м. Кропивницький), миколаївське, нікопольське, одеське, полтавське, харківське, херсонське, галицьке, луцьке), а також за межами України–

відділення кишинівське (Молдова), московське та петербурзьке (рф), тракайське та паневезьке (Литва), константинопольське (Туреччина), ієрусалимське (Ізраїль) та відділення у Сирії. Духовне Управління мало своїх газзанів в Україні (м. Бахчисарай, Бердянську, Армянську, Карасубазарі, Перекопі, Євпаторії, Катеринославі (нині – м. Дніпро), Єлизаветграді (нині – м. Кропивницький), Мелітополі, Миколаєві, Полтаві, Херсоні) та у Литві (м. Поневеж (нині – м. Паневежис). Приходи тієї чи іншої кенаси складали округ газзана. Найбільші общини караїмів у Полтавській губернії належали до округів різних кенас. Так, наприклад, Кременчуцька община належала до округу Бердянської кенаси, а Полтавська – до округу Мелітопольської кенаси [29].

Караїмам у 1837 р. були надані такі ж права, якими користувались мусульманські духовні особи та право релігійного самоврядування. Головою караїмських духовних осіб став гахам (за іншою транскрипцією – хахам), яко обирали представники караїмських громад. Вибори затверджував міністр внутрішніх справ. Резиденцією гахама було м. Євпаторія. При кожній кенасі було 2 газзана (особи з функцією рабинів у юдеїв-рабинистів) та один шамаш (відповідальний за адміністративну та господарчу діяльність кенаси). Всі посади були виборними. (Електронна єврейська енциклопедія).

Завдяки діяльності відомого караїмського просвітителя, письменника, археолога, колекціонера рукописів та газзана Авраама Самуїловича Фірковича (2.09.1787, м. Луцьк– 17(29).06.1874, Чуфут-Кале) вдалося довести давність появи караїмів у Криму на основі зібраних ним матеріалів під час відвідин Єгипту, Палестини, Кавказу та досліджень у Криму. Дослідження проходили під наглядом гахама Караїмського Духовного Правління Сімхи Соломоновича Бабовича (1790– 1855). На підставі знахідок текстів самаритянського, арамейського, арабського та перського походження він зробив заяву, що караїми проживали у Криму ще до Різдва Христового і тому не мають нести відповідальність за розп'яття Христа. На основі цього на них не має поширюватись шовіністичне законодавство Російської імперії. У 1855 р. караїми м. Тракай звернулись до влади з проханням– на підставі

фундаментальних знахідок А. Фірковича перестати називати їх «євреями-караїмами» і називати просто «караїмами».

Дослідження А. Фірковича отримали високу оцінку у відомих гебраїстів XIX ст. Б. Штерна, С. Пинскера та Р. Рабиновича.

До 1863 р. караїми були повністю зрівняні в правах з корінним населенням імперії. [15]

Караїми у Полтавській губернії з'явилися у XIX ст. Перепис населення 1897 р. містить відомості про проживання 216 осіб обох статей на Полтавщині. Найбільшою громадою караїмів була Кременчуцька, яка нараховувала 101 особу. Другою – Полтавська (92 особи). У Кобеляцькому повіті проживало 10 осіб, у Хорольському повіті – 6 осіб, у м. Прилуки – 5 осіб. Найменше караїмів проживало у Прилуцькому повіті (1 особа) та містечку Градизьк (1 особа) [12, С. 304-315].

У Переписі серед категорії «головних народів» визначені татари, серед яких 78,88% сповідували іслам, 0,91% - православ'я, 0,30% - католицизм, 19,91% - юдаїзм. У поясненні вказується, що татари-юдеї це майже виключно караїми, які визнають рідною мовою татарську (тобто караїмську), єврейський «жаргон» (тобто їдиш) їм невідомий, при богослужінні використовують давньоєврейську мову. [12, С. XX].

Не зважаючи на звернення караїмів м. Тракай 1855 р., у Переписі населення Російської імперії 1897 р. караїмів зараховують до представників юдаїзму, про що свідчить таблиця релігійного складу губернського, міського та повітового населення без урахування етнічного складу: по губернії – 4,01%, по містах – 29,60%, по повітах – 1,20% [12, С. XXI].

Наявність категорії «головних» та «другорядних» народів, приписування одного етносу до іншого, невизнання мов етносів лише підтверджують дискримінаційну політику влади до корінних народів та національних меншин Російської імперії. Політика держави мала відвертий антисемітський характер, мали місце релігійна нетерпимість та шовінізм з боку так званих «великоросів».

Проте межа осілості, запроваджена у 1791 р., не торкалася таких представників юдейського сповідання – купців I гільдії (при умові 10 років перебування у гільдії), ремісників приписаних до цехів (цехова система була скасована), рекрутів, що відслужили

термін служби, горських і бухарських євреїв та караїмів. Останнє давало право на приватне землеволодіння.

Караїми Полтавської губернії, не дивлячись на малочисельність, займали помітне місце в промисловому, торгівельному та суспільному житті краю. Наприклад, братам Моїсею та Семену Дурунча належалитютюнова фабрика у м. Кременчук (вул. Біржова (нині – Ю. Кондратюка) з річним доходом у 400 тисяч карбованців та тютюнові магазини у м. Кременчук (вул. Катерининська (нині – Соборна), вул. Херсонська (нині – Лейтенанта Покладова) та у м. Полтава (вул. Протопопівська (нині – вул. Котляревського). Брати володіли нерухомістю у Полтаві (у Карповському провулку (нині – пров. Романа Шухевича) та Кременчуці, а також мали склади та причали у м.м. Одеса та Миколаїв. Є відомості про тютюнові фабрики та магазини у м.м. Київ та Мелітополь, а також за межами України – у м. Вільнюс (Литва) та за межами Російської імперії – у м.м. Париж та Берлін [11, С.139; 16, С.161; 17, С.96-97; 1, С. 111, 164; 2, С. 11, 103; 3, С. 12; 11, С.100; 7, С.149; 8, С. 178].

Купець Моїсей (Моше) Бобович Дурунча був членом Полтавського Губернського Попечительства дитячих притулків [16, С.54; 17, С.59; 1, С. 64; 2, С. 60] та Губернської попечительської про тюрми ради [16, С.7; 1, С.7; 2, С.7]. Також був гласним Полтавської міської думи [16, С.145; 17, С.145].

Мав у м. Полтава нерухомість по провулку Карпівському (нині – пров. Романа Шухевича) [4, С.1], по вулиці Кузнецькій (нині - Пушкіна) [4, С.1] та по вул. Протопопівській (нині – Котляревського) [4, С.1].

Дурунча Бейла Моїсеївна мала у м. Полтава магазин за адресою вул. Кузнецька (нині - Пушкіна) [4, С.2].

Купець Боба (Бабакай) Самуїлович Дурунча мав у м. Полтава у Карповському провулку (нині – пров. Романа Шухевича) фірмову торгівлю винами місцевого та закордонного виробництва [16, С.141; 17, С.132, 141; 2, С. 139, 147] та тютюнову торгівлю у м. Кременчук (по вул. Херсонській (нині – Лейтенанта Покладова) [16, С.162].

Ілля Моїсейович Дурунча мав нерухомість по вул. Торговій та був дійсним членом Полтавського товариства випробування

коней [5, С.161], а також дійсним членом Товариства допомоги учням та ученицям всіх Кременчуцьких і Крюківських початкових училищ і двох міських: приходських і трикласного [5, С.161].

Гласним Кременчуцької міської думи був Ілія Самойлович Дурунча [28, С.3].

Потомственный почесний громадянин, купець Ілля Семенович (Самойлович) Рофе мав у м. Кременчуці тютюнову фабрику по вул. Біржовій [16, С.151; 4, С.100] та тютюновий магазин по вул. Херсонській (нині – Лейтенанта Покладова), нерухомість на Біржовій (нині – Ю. Кондратюка) та Херсонській вулицях та виноторгівлю на Біржовій вулиці [16, С.90, 151, 162; 17, С.97; 1, С.111; 2, С.103; 7, С.15]. Мав нерухомість по вул. Городовій [4, С.181].

Купець Езра Абрамович Рофе був членом Полтавського міського податкового комітету [20, С.18; 21, С.25; 22, С.27; 23, С.64; 24, С.23], членом міського по нерухомості податкового комітету [21, С.65], членом Ради Товариства Взаємного Кредиту [20, С.33; 21, С.74] агентом страхового від вогню товариства, страхового товариства страхування життя та товариства страхування тварин від хвороб і посівів від побиття градом [21, С.153; 22, С.113, 114; 24, С.89]. Йому належала нерухомість по Куракінській (нині – Соборності) [24, С.92], Стрітенській [6, С.98; 22, С.27] та Петровській (нині – Першотравневий проспект) вулицях [22, С.102] та нерухомість на Новому Базарі [20, С.101]. Проживав у власному будинку по вул. Кобеляцькій (нині – Європейська) [18, С.34; 20, С.101]. Був гласним Полтавської міської думи [18, С.34; 20, С.16].

Езра Абрамович Рофе був членом розрахунково-позичкового комітету по торгово-промислому кредиту відділення Державного банку [18, С.48]. Спільний тютюновий бізнес з купцем Ісааком Абрамовичем Сарафом – магазин на розі вул. Протопопівської та Мало-Петровської [7, С.149; 8, С.178].

Купцям Рофе, братам Езрі та Хануку, належали – бакалійний магазин у м. Полтава по вул. Ново-Полтавській [6, С.147; 7, С.147; 25, С.9; 18, С.10] та макаронна фабрика [25, С.10, 10; 22, С.27].

Почесний громадянин м. Кременчук Симеон Ілліч Рофе був старшиною-розпорядником Комерційного зібрання міста [28, С.30; 18, С.250] та дійсним членом Товариства допомоги учням та

ученицям всіх Кременчуцьких та Крюківських початкових училищ та двох міських парафіяльного та трикласного [5, С.161; 6, С.51; 7, С.56].

Купець Симеон Борохович Оксюз мав прибуткову виноторгівлю у м. Кременчук на вул. Біржовій [16, С.151] та власний будинок за тією ж адресою [16, С.151; 7, С.11; 21, С.260; 22, С.222]. Також мав нерухомість по Катериненській [7, С.11] та Єлінській [24, С.207].

Купець Борух О. Оксюз був гласним Кременчуцької міської думи [22, С.220; 24, С.197], дійсним членом Товариства допомоги учням та ученицям всіх Кременчуцьких та Крюківських початкових училищ і двох міських: парафіяльного та трикласного [5, С.161] та членом Першого Кременчуцького по податкам з нерухомого майна суду [23, С.260; 24, С.202].

У м. Полтава проживали Оксюз Соломон Абрамович – домовласник будинку по вулиця Протопопівській [4, С.3; 7, С.102; 27, С.80] та Оксюз Арза Соломонівна, яка мала за цією ж адресою акушерську та масажну практику [8, С.150; 9, С.101; 26, С.81; 28, С.93].

У Полтавському чотирикласному землемірному училищі рослинництво, ґрунтознавство, хімію та фізику викладав почесний громадянин, колезький асесор Мануїл Павлович Мангубі [19, С.80; 20, С.59; 21, С.102; 23, С.69; 24, С.49]. Також він був скарбником Товариства допомоги учням Полтавського землемірного училища [24, С.68]. Викладав фізику у гімназії Олександри Петрівни Вахніної [20, С.64; 21, С.107].

У м. Полтава проживали: член Дамського комітету Російського Червоного Хреста Віра Семенівна Ельяшевич [19, С.103; 20, С.84; 21, С.128; 23, С.99; 24, С.72]; у Маріїнській жіночій гімназії працювала класним наглядцем Надія Львовна Ельяшевич [7, С.48; 10, С.70]; капітан Микола Львович Ельяшевич служив у 2-й батареї 9-ї артилерійської бригади, яка базувалась у м. Полтава [6, С.59; 7, С.56; 9, С.47]. Крім того він був членом розпорядчого комітету Полтавського військового зібрання [10, С.97]. У Чернігово-Пирятинському відділенні Московсько-Київського жандармського поліцейського управління залізниці служив ротмістр Сергій

Львович Ельяшевич. Проживав у м. Прилуки Полтавської губернії [9, С.17; 10, С.17].

У м. Кременчук на Катериненській вулиці приймав зубний лікар Самуїл Савелійович Карабедежак [20, С.237; 21, С.290; 24, С.227].

У м. Кременчук з 1875 р. відоме фотоательє почесного громадянина міста Федора (Юфуди) Йосиповича Гамалія [3, С.157; 19, С.263; 23, С.299; 24, С.230]. У містечку Остап'є Хорольського повіту (нині – село Полтавського району) проживала фельдшер Рахіль Симонівна Гамаль [7, С.17], а у с. Мачухи на четвертій земській ділянці працювала фельдшер-акушер Єлизавета Семенівна Гамаль [9, С.191].

У м. Полтава по вулиці Жандармській проживав поручик 34-го піхотного Севського Генерала Графа Каменського полку Гамаль (ім'я та по-батькові не вказані у джерелі) [27, С.30].

У м. Кременчук купець Симон Бабакаєвич Максимаджи мав винну та тютюнову торгівлю по вулиці Костянтинівській [16, С.151].

Купець Ісаак Абрамович Сараф мав у м. Полтава спільний тютюновий бізнес з купцем Езрою Абрамовичем Рофе - магазин на розі вул. Протопопівської та Мало-Петровської [7, С.149; 8, С.178]. Мав нерухомість по вулиці Протопопівській [4, С.3; 7, С.25]. Серед власників нерухомості по вулиці Протопопівській значився також Сараф Султан Ельєвич [4, С.3]. Також родині купців Сараф належала тютюнова фабрика у м. Полтаві [3, С.143] та ще один магазин на розі Петровської та Ново-Петровської [24, С.92]. Нерухомість у купців Сарафа по вулиці Шевченка винаймало Приватне семикласне комерційне училище Байєра [24, С.46].

Купець Бабакай Соломонович Чубар мав нерухомість у Карпівському провулку [4, С.1].

Динаміка зміни загальної чисельності караїмів виражається у таких цифрах – станом на 1926 р. в УРСР проживало 2341 особа, у Кримській АРСР – 4213, у Східній Галичині – 500. Станом на 1959 р. – 3301 особа; у 1970 р. – 2596 осіб; у 1979 – 1845 осіб; у 1989 р. – 1404 особи. Слід зазначити, що згідно директив німецької окупаційної влади караїми не підпадали під знищення, як євреї, але на місцях часто цих вказівок не дотримувались виконавці з

айнзацгруп. Тому після Другої світової війни кількість караїмів значно скоротилась [13].

Згідно Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні нараховується близько 1200 караїмів, а у Полтавській області всього 2.

Ще однією з причин скорочення кількості караїмів можна вважати те, що на них поширюється так званий «Закон про повернення» (1952), що закріплює за всіма євреями світу та їх нащадками, а також і членами їх сімей право на репатріацію до держави Ізраїль і надання ізраїльського громадянства. У Ізраїлі караїмів вважають частиною єврейського народу, оскільки євреями визнаються люди, які сповідують юдаїзм, незалежно рабиністичного чи караїмського спрямування і незалежно від мови спілкування. Тому, згідно з цим законом, особи караїмського походження (включаючи онуків караїмів) мають право на репатріацію і отримання ізраїльського громадянства нарівні з юдеями-рабиністами.

Доля спадку караїмського громади Полтавщини ще потребує дослідження. Для початку, треба локалізувати будинки, які належали караїмам нашого краю та збереглися до наших часів. Публікації на вказану тему у пресі Полтавської області стосувались в основному м. Кременчук та торкалися лише родини Дурунча і їх тютюнового бізнесу.

Джерела та література:

1. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1894 год. – Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга, 1894. – С. 7, 64, 111, 164.

2. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1895 год. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1895. – С. 7, 11, 60, 103, 139, 147

3. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1896 год. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1896. – С. 126, 143, 157.

4. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1897 год. – Полтава: Типография Губернского правления, 1897. – С. 1, 2, 3, 100, 181.

5. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1898 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1898. – С. 98, 161.
6. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1899 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1899. – С. 51, 59, 147.
7. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1900. – С. 11, 15, 17, 25, 48, 56, 102, 149.
8. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1901. – С. 150, 178.
9. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1903. – С. 17, 47, 101, 191.
10. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1904 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского правления, 1904. – С. 17, 70, 97.
11. Адрес-календарь. Общая Роспись начальствующих и прочих должностных лиц на 1889 год. – С.139.
12. Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. XXXIII. Полтавская губерния. – СПб., 1904. – С. 304-315; XX; XXI.
13. Демографія караїмів // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Демографія_караїмів (дата звернення 25.08.2023).
14. Закон України «Про корінні народи України» від 01.07.2021 р. // Режим доступу <https://web.archive.org/web/20210728190502/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-IX#Text> (дата звернення 15.09.2023).
15. Караїми // Режим доступу: <https://eleven.co.il/judaism-trends/karaites-medieval-sects/11972/> (дата звернення 25.08.2023).
16. Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1892. – С. 7, 54, 90, 141, 145, 151, 161, 162.
17. Памятная книжка и Адрес-календарь Полтавской губернии на 1892 год. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1893. – С. 59, 96-97, 132, 141, 145

18. Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1910. – С.34.
19. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1911. – С.80, 103, 263.
20. Памятная книжка Полтавской губернии на 1912 год. – Полтава: Электрич. тип. Д. Н. Подземского, 1912. – С.23, 33, 59, 64, 84, 101, 237.
21. Памятная книжка Полтавской губернии на 1913 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1913. – С.64, 65, 74, 102, 107, 128, 152, 153, 290.
22. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1914. – С.27, 102, 113, 114, 220.
23. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1915. – С.25, 69, 99, 260, 299.
24. Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1916. – С.18, 46, 49, 68, 72, 89, 92, 197, 202, 207, 227, 230.
25. Полтавский календарь на 1909 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1909. – С.10.
26. Справочная книжка Полтавской губернии на 1906 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1906. – С. 81.
27. Справочная книжка Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1907. – С. 30, 80.
28. Справочная книжка Полтавской губернии на 1908 год. – Полтава: Типо-Литография Губернського правления, 1908. – С. 3, 93.
29. Таврійське та Одеське караїмське духовне правління // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Таврійське_та_Одеське_караїмське_духовне_управління (режим доступу 29.08.2023).

Обрядово-звичасві традиції в авраамічних релігіях: порівняльні особливості

Велике значення для утвердження національної самосвідомості українців мають народні звичаї, обряди, традиції святкування, які були і залишаються невід'ємною частиною повсякденного життя і є важливим засобом збереження української самоідентичності. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію.

Звичаї українського народу пов'язані з традиційним світоглядом, який складався протягом багатьох століть і зберіг ознаки дохристиянських вірувань. Зі зміною умов життя змінювалися й традиції святкування, обряди і церемонії їх проведення. Відбувається постійна трансформація певних дійств, деякі їхні елементи вже зникли, замінилися іншими, але основний зміст та сакральний сенс певною мірою зберігся і має важливе значення для визначення самоідентичності українців.

В Україні збережені обрядові дійства та певні традиції і свята авраамічних релігій, які мають багато спільних рис. Усі вони є монотеїстичними. Їм властивий креаціонізм — уявлення про створення світу з нічого. Авраамічні віровчення спираються на протиставлення сакрального й профанного, божественного й людського, духовного й тілесного. В основі догматів авраамічних релігій лежить акт одкровення — особливий духовний досвід їхніх засновників (Мойсея у юдаїзмі, Ісуса Христа у християнстві й пророка Мухаммада в ісламі), що полягає в декларованому ними спілкуванні з Богом [8].

Віровчення кожної з авраамічних релігій ґрунтується на текстах Священних писань [Танах (Старий Завіт) у юдаїзмі, Біблія (Старий і Новий Завіт) у християнстві, Коран в ісламі]. В ісламі особливу роль поряд із Священним писанням відіграє також Священний переказ (Сунна) — зібрання оповідей про життя пророка Мухаммада і його висловлювання з питань, не висвітлених у тексті

Корану. Священний переказ поряд із писанням відіграє важливу роль також у християнстві (Священне передання) і юдаїзмі (Усна Тора) [8].

Окремі напрямки в авраамічних релігіях визнають авторитет лише Священних писань, заперечуючи значення Священного переказу (караїзм у юдаїзмі, більшість протестантських течій в християнстві, див. Протестантизм). Авраамічні релігії є догматичними, оскільки кожна з них має систему положень, які визнаються незаперечними й не підлягають критиці. У текстах авраамічних релігій час є лінійним: події розгортаються від створення світу до його кінця, на уявлення про кінець світу й подальшу долю людства накладається ідея месіанізму. В есхатології християнства й ісламу, на відміну від юдаїзму, присутній мотив боротьби месії з дияволом (Антихристом, Даджалем) [8].

Релігія завжди була в центрі соціальних і політичних подій, визначала духовну ситуацію часу, позначалася на культурному розвитку суспільства та формувала світогляд людства. На політичній і громадській арені, в мобілізації людських спільнот, в збереженні старих і наданні нових ідентичностей етнічним спільнотам релігія все більше і більше повертається до публічного життя і свою роль виконує через Церкву.

Релігія виступає одним з основних чинників етногенезу. Як зазначає І. Гаюк: «Формування нового етносу на основі нової релігійної ідеї – християнської, призвело до появи нового феномену – певного етнонаціонального типу християнства з притаманними лише йому догматичними та культовими особливостями»[2,с.141].

Вплив церкви на формування особистості відбувається, здебільшого, через набуті традиційні, обрядові та звичаєві цінності. Потреба в названих цінностях виступає важливим фактором соціальної активності сучасного українського суспільства, яке перебуває в стані повномасштабної війни і почне оновлюватися після перемоги.

Останні події, які проходять в Україні призвели до внутрішньої та зовнішньої еміграції українців з різних етнорелігійних груп і посилили вплив діючих культових центрів на різні сфери життєдіяльності. Церква стала не лише світоглядно-конфесійним феноменом, а й основним суспільним чинником

консолідації нації та місцем волонтерської діяльності. Це дало змогу кожному переконатися в тому, що залучення духовенства та віруючих різних конфесій до щоденних богослужінь стримують агресію й сприяють гармонізації нового громадянського суспільства.

В умовах постійної тривоги, ракетних пусків та блякауту збереження власних традицій, свят і обрядів зазнають занепаду аж до відсутності стійких навиків вироблення своєї духовності та розташування конфесійних пріоритетів фактично спрямована на розхитування релігійної геополітичної ситуації. Традиційна карта розміщення послідовників тих чи інших релігій або конфесій піддається істинному перегляду, що не вирішує, а скоріше ускладнює етнорелігійну проблему.

Сьогодні, коли відбуваються агресивні дії в Україні з боку іншої держави, яка до речі, є християнською, проблеми релігійної толерантності кримських татар, караїмів, іудеїв та інших конфесій опинилися в контексті тих подій, які є життєво необхідними на найближче майбутнє. Українці опинилися на грані міжконфесійної ворожнечі, питання етнорелігійних відносин порушують не тільки політики але й служителі церкви, зокрема, досі діючих православних конфесій РПЦ, які існують в Криму та в окупованих територіях.

Постійне знищення сакральних споруд, етнокультурних центрів, агресивне ставлення до духовності окремих меншин, які потрапили під окупацію призводить до втрати тих етнокультурних традицій, які мали своє коріння в Україні. Оскільки, не існує якоїсь однієї істинної релігії, істинним є те, що об'єднує всі релігії - це віра в буття світу надприродного (Бога); в спасіння завдяки вірі і слідуванню загальнолюдським нормам моралі, включеним різними релігіями у свій моральний канон, а також очікування блаженного життя в потойбіччі.

Питанню релігійної толерантності та самоідентифікації авраамічних релігій присвячено чимало наукових розвідок відомих релігієзнавців (А. Колодний, П. Яроцький, Л. Филипович, О. Недавнія, І. Гаюк) та сучасних науковців (М. Бацвін, Г. Осташук, С. Кукула, М. Новосад).

Мета даного дослідження - розкрити спільні особливості в обрядовій системі традиційних культів авраамічних релігій.

Важливим завданням є – виявити основні обряди і традиції, які мають спільне в об'єднанні всіх авраамічних релігій.

Жодна релігія не може існувати без культового елемента. Відповідно цьому релігійний культ називають мовою релігії, де обряди, дії, слова мають символічне значення. Ця своєрідна «драматизація» релігійного тексту пов'язана з вірою в релігійність й описана у Святому Письмі, Торі, Корані.

Християнська культура, яка ґрунтується на Євангелії, має спільні корені з культурою іудейською, що ґрунтується на Торі та ісламською, яка в Корані увібрала багато сакральних сюжетів Старого і Нового Завітів Біблії, збагатилася духовними надбаннями монотеїстичних релігій – іудаїзму і християнства. Як зазначає П.Яроцький: «всі монотеїстичні релігії (іудаїзм, християнство, іслам) визнають значущість Авраама, доповнюють одна одну і в багатьох аспектах – культурологічному та етичному – можуть гармонізувати між собою»[2,с. 84].

Релігійні свята в іудаїзмі, як і в інших конфесіях, присвячені певним подіям в історії єврейського народу або пам'яті вшановуваних ним святих. В основі релігійних свят — давні побутові свята, пов'язані зі зміною річного астрономічного і календарного циклу. Іудейські свята супроводжуються богослужіннями та обрядами і мають спільні особливості з обрядами караїмів. Караїми – один із найменш чисельних народів світу і знаходиться на межі зникнення. Народ, історична і культурна спадщина якого сягає глибини тисячоліть, потребує порятунку і збереження. Необхідно зберегти духовну і культурну спадщину караїв як фрагмент загальнолюдської етнокультури. Караїми сповідують караїзм— релігія, яка поєднує в собі риси іудаїзму, християнства та ісламу. Ця релігія ґрунтується на Старому Завіті, який віруючі мають читати та інтерпретувати самі, не покладаючись на сторонні авторитети. На відміну від інших релігій, не має жодних доповнень до Старого Завіту [7].

Мова караїмів належить до кипчацької групи тюркських мов. Караїмська мова поділяється на три діалекти: тракайський, галицький і кримський. Об'єктом культової діяльності є ті сили, що у формі релігійних образів панують над людьми у повсякденному житті. Зміст культу визначається певними уявленнями, ідеями, догматами у вигляді культових текстів, молитов, псалмів, співів.

Караїмська релігія базується на заповідях пророка Мойсея. Важливим принципом віровчення караїмів є любов до Бога. Варто зазначити, що в християнство базується на основній формулі - Бог є любов. Тож основні свята мають спільне і відмінне з окремими розбіжності в календарній системі. Так, головне свято річного циклу– Пейсах (Пасха), Тимбил Хиджі (Крим) присвячене виходу євреїв з єгипетського полону, святкують згідно календаря на початку весни (перший новий місяць, після весняного рівнодення), що відповідає Григоріанському календарю. Перехід з першого вересня 2023 року на новий релігійний календар наближає всі релігії до єдності за часом святкування і певними обрядами.

Український народ завжди проявляв стійкий інтерес до релігійних традицій, які нині дещо видозмінюючись й доповнюючись нарощують свою атрибутивність. Храмові свята і обряди українців були одним із важливих інструментів правдивого духовного творіння, що мало глибоке історичне коріння й поєднало ідею Христової істини з світоглядом народу. Сакральність має релігійний зміст і є «висловом» Святого Духа у слові, співі, образі. Кожна літургійна та іконографічна традиція виражає особливу церковну ідентичність. Неодмінним атрибутом сакральних дійств завжди був вишитий рушник, який мав своє призначення. Так, для хрещення немовляти – рушник-крижма, рушники для хатніх образів, для великоднього кошика, для весільного короваю, для символічного єднання наречених, з яким заводять за стіл молодих, для благословення молодих, для покійника, тощо.

Невід’ємною частиною релігійного культу в усіх авраамічних релігіях є засоби культової діяльності: богослужіння, обряди, свята, молитви, таїнства. Українська духовна вдача, як стверджує О.Недавнія – природно мистецька: українці завжди, за найменшої можливості, з любов’ю прикрашали свої святині, від божнички в хаті до хрестів на могилах, а їх сакральні обряди та звичаї відрізнялися виразною театральністю, підкресленим естетизмом, вигадливістю, часом несподіваною творчістю [3, с. 204-205].

Для прикладу розглянемо іудейські свята, які постійно супроводжуються особливими богослужіннями та обрядами. Найбільш значущий в іудейській релігії є обряд – обрізання. Згідно

з біблійськими легендами, Бог подарував єврейському патріархові Аврааму землю ханаанську, а вдячні євреї повинні були в усьому йому підкорятися, і на знак союзу з ним всі хлопчики на восьмий день після народження мусили відбутися обряд обрізання. Згідно з Талмудом, він є символом належності до богообраного народу, виокремлення євреїв з-поміж інших народів. Зауважимо, що обряд обрізання набрав поширення і є обов'язковим в мусульманстві: араби, турки, чеченці, перси та інші народи, які не претендують на богообраність. У деяких сучасних цивілізованих країнах обряд обрізання вважається пережитком тотемічних вірувань і релігійних церемоній.

Одним із виявів активізації релігійного культу вважаються таїнства, за допомогою, яких віруючим передається «невидима благодать Бога» і водночас підвищується духовність на індивідуально-особистісному рівні.

Важливо зазначити, що таїнства як обрядові дії є в кожній з авраамічних релігій. Для порівняння розглянемо особливості обряду таїнства – шлюб. Так, в християн, іудеїв, караїмів так і мусульман, шлюб – це укладання договору на спільне життя чоловіка і жінки. Проте, у мусульман шлюб, передусім є правовим договором, який встановлює законність, непорушність і взаємну відповідальність у взаємовідносинах чоловіка і жінки, прийняття один одного як подружжя за взаємним рішенням для спільного життя. Всі мусульмани перш ніж розпочати будь-яку серйозну справу чи планувати своє майбутнє, проголошують такі слова: «Бісмаллах!», «Іншаллах!», що означає (Такою є воля Аллаха!). На їх думку, нічого не відбувається без волі на те Аллаха, тому в діяннях Бога не можна сумніватися, їх слід беззаперечно визнавати [6].

Іслам витворив свою специфічну модель взаємин подружжя, яка має своєрідну обов'язковість. З розвитком суспільства та певних історичних змін, шлюб як соціальна форма відносин між чоловіком і жінкою історично змінювався. Іслам вважає, що шлюб і народження дітей - це обов'язок кожного мусульманина. Шлюбна церемонія здійснюється у присутності духовних осіб або шлюб фіксується і закріплюється читанням текстів Корану, який приписує: «І віддайте

до шлюбу безшлюбних серед вас і праведних рабів і рабинь ваших. Якщо вони бідні,- збагатить їх Аллах своєю щедрістю» [5,с.201].

Шлюб належить до таких дійств, які обов'язково здійснюють посланці Аллаха (тобто пророки): «Ми посилали посланців до тебе і давали їм дружин і потомство». Сам Мухаммед неодноразово одружувався при цьому говорив: «Я беру жінок за дружин, а хто не наслідує приклад, той – не мусульманин». В іншому хадісі Пророк говорить: «Шлюб - це моя традиція, а той, хто відвертається від моєї традиції, не зі мною»[5,с. 202].

Майже в усіх авраамічних релігіях простежується сформований певний порядок укладання шлюбу, який складається з декількох етапів, послідовність, яких присутня в кожній з них.

Важливим є перший етап – сватання, яке має подібні традиції з християнськими, коли відбувається домовленість з батьками нареченої про подальше проживання молодих, про день весілля, про інші умови, що входять у шлюбний договір. Значення другого етапу вважається більш святковим - це укладання шлюбу, як і в християн не відбувається без свідків чоловічої і жіночої статі і шлюбне торжество або весілля, яке не обходиться без викупу нареченої, багатих дарунків та передачі нареченої у будинок нареченого. Наступний етап – це фактичний вступ у подружнє життя, вступ до шлюбних відносин, де найважливішим є продовження роду, народжуючи і виховуючи дітей, сімейна пара збільшує і скріплює мусульманську общину. Як бачимо, шлюб для мусульман – це законна обопільна згода тих, хто вступає до шлюбу і Аллаха, який дозволив шлюб.

Цікавим виявляється караїмський обряд сватання, який має специфічні звичаєві особливості, що дещо переплітаються з етнічними традиціями гуцулів. Зокрема, якщо хлопець знав, що обраниця погодиться вийти за нього заміж, ішов до дівчини додому домовлятися. У такому разі брав п'ятьох-шістьох парубків, своїх найближчих друзів, і одного головного свата, одруженого. За свата брали чоловіка справного, гарного і веселого. Прикрашали коней вишиваними хустками, підклавши їх під сідла. Дівчина виходила з відром напувати коней. Якщо хлопця не чекали і не хотіли, то замість дівчини назустріч йому виходив, так само з відром в руках, хтось із сім'ї. У такому випадку парубки швидко розверталися і

їхали геть. Якщо сватався вдівець, він зі своїми друзями їхав не верхи, а на возі [1].

Релігійна частина обряду у караїмів складалася з читання віршів із Святого Письма, які мають відношення до шлюбу, з молитов і благословення молодят. Потім під загальний спів духовних віршів давньоєврейською мовою починаються вітання наречених. Після цього всіх присутніх частують, старші люди розходяться, а молодь продовжує банкет і не відпускає нареченого до шлюбної кімнати, поки він не дасть викуп, який призначений на потреби бідних.[4,с. 376].

За традиціями караїмів їх весілля могло тривати тиждень і більше. Кожний день мав свої обряди і ритуали, зокрема, вінчання, урочисте одягання молодого і молодої, яке супроводжувалося піснями і музикою, дівочий вечір з музикою і танцями, вечір подарунків, женихова субота з банкетами, викуп молодої, тощо. Нині весілля караїмів як і всіх інших етнічних групах, що проживають в Україні відбувається більш скромніше.

Українське християнство утвердило свої літургійно-обрядові традиції таїнства шлюбу, які мають характерні етнокультурні особливості. Пишний обряд шлюбу, надзвичайно урочиста літургія з проголошенням промов та співів ідентифікується церковно-національною самобутністю. Саме у таїнстві вінчання Бог дією Святого Духа благословляє двох людей в одне ціле, які мають усвідомити освячення своєї майбутньої сім'ї вищою духовною владою.

Оскільки, становлення сучасних шлюбно-сімейних відносин проходить під безперечним впливом Церкви як соціальної інституції й релігії як елемента, що сприяє формуванню свідомості народу, тому кожна Церква зацікавлена у стійкій, духовно і морально здоровій сім'ї.

Християнський обряд шлюбу має близькі до авраамічних релігій риси на зміцнення устоїв своїх сімей, оскільки майбутнє подружжя дає перед вітарем обітницю на отримання «благодаті чистої однодушності до благословенного народження і виховання дітей». Сам Бог оберігає шлюбну пару, а Церква підтверджує міцність такого договору, який також має подібні етапи – сватання,

заручини, випікання короваю, плетіння вінків, весілля з передачею молодої нареченому(викуп молодої), тощо.

Українське весілля зі своїми етнокультурними традиціями та обрядами є невичерпним джерелом самотності українського народу, науковий інтерес до їх вивчення повинен зростати, оскільки губиться ідентичність національної культури.

Сама система релігійних вірувань етносу за умов проживання на певній території залучає традиційні форми світогляду, звичаїв, традицій, обрядів та інших елементів вірувань. На думку І.Гаюка «доля української ідентичності залежить все ж таки найбільше від її носіїв: всіх, хто ідентифікує себе як українець. Чим більше серед них буде свідомих та активних (як воцерковлених, так і всіх, хто цінує українські духовні й культурні традиції), чим більше вони співпрацюватимуть у доступному кожному розширенні й укріпленні українського простору, починаючи з власних родин, та чим переконливіше відповідно діятимуть в суспільстві, тим більше шансів українській ідентичності зберегтися, та гідно виявлятися й відтворюватися в сучасному поліконфесійному і полікультурному світі» [3,с.133].

Сучасні агресивні дії окупантів, повномасштабна війна і окупація українських територій, де проживали носії культурних традицій, обрядів і свят (караїми, іудеї, мусульмани, християни-Крим, Маріуполь, Мелітополь) повністю згубила важливість етнічних цінностей самозбереження та самотності одних з нечисленних народів світу.

Отже, прагнення до поваги і розуміння духовно-моральних цінностей, які забезпечують формування обрядово-звичаєвої і календарної системи на утвердження суспільної свідомості національних меншин на сучасному етапі є значущим. Оскільки, збереження, популяризація та передання традицій з обрядовими діями є основним стрижнем, завдяки якому формується ментальність, релігійна толерантність та етнічні особливості кожного народу.

Література

1. Караїми: традиції сватання загадкового луцького етносу: Волинські новини <https://www.volynnews.com/news/all/karayimy-tradytsiyi-svatannia-zahadkovoho-lutskoho-etnosu/>

2. Практичне релігієзнавство. Колективна монографія.// За ред. проф. А.Колодного і Л.Филипович. - К: Українська конфедерація журналістів та Українська асоціація релігієзнавців, 2012.

3. Релігія – Світ - Україна. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою ред. А.Колодного і Л.Филипович. Книга III: релігійні процеси в перспективі їх виявів //Українське релігієзнавство. – К., 2012.- № 61.

4. *Остацук Г.* Звичаї та обряди караїмів через призму релігійних вірувань. //Матеріали наукової конференції «Авраамічні релігії в Україні: історія, етнокультурні взаємовпливи, міжконфесійні взаємини. – Галич, 2013. С. 475.

5. *Шамсутдинова-Лебедюк Т.* «Хідоя» та регламентація шлюбних відносин в ісламі.//Матеріали наукової конференції «Авраамічні релігії в Україні: історія, етнокультурні взаємовпливи, міжконфесійні взаємини. – Галич, 2013. С. 475.

6. Авраамічні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні відносини. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2014. 480 с.

7.[Глосарій релігієзнавця / ред. В. О. Балух. – Чернівці : Наші книги, 2013. – С. 112-113].

8.https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%B0%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96_%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B3%D1%96%D1%97

*Іван ДРАБЧУК,
/м. Галич/*

Вихрещені караїми

Як відомо, караїмів Україна визнала корінним народом Криму нарівні з кримськими татарами. Колись численна громада караїмів жила у Галичі та навколишніх селах. Галицькі караїми зникли, залишивши по собі вулицю з будинками, музей та зерет (тобто цвинтар). Чи мали вони шанс вижити? Так, але їх релігія не дозволяла змішуватися з представниками інших народів, а це призвело до виродження караїмів через кілька століть. Були випадки, коли караїми вихрещувалися і такі факти були непоодинокими. Про один із них розкажемо у цій статті.

Колись у селі Залуква коло Галича мешкала караїмська родина Абрагамовичів. З неї походив відомий поет Захарія Абрагамович та дослідник історії караїмів Зигмунд Абрагамович. На початку ХХ століття кілька представників цієї родини прийняли хрещення. Про це йдеться в одному повідомленні з того часу. “Одної неділі (було це у 1903 році. – І.Д.) приїхав Преосвященний Митрополит Кир Андрей Шептицький. Перед Службою Божою отець парох з процесією прийшов до них додому. Так в поході впровадили батька, двох синів і доньку до церкви. По боках ішла поліція для охорони перед жидами. Акту хрещення довершив сам Митрополит”.

“Жидами” у згаданому документі названо саме караїмів. Цю спільноту одні вчені, зважаючи на мову, розглядають як окремих народ огузько-кипчацької підгрупи тюркської мовної групи. Інші, зважаючи на релігію, – як вірних особливої гілки юдаїзму або ж окремої авраамічної релігії – караїмізму.

Того дня хрестили караїмську родину: Мордехая Абрагамовича (1860р.н.), його синів Захарія-Сімху та Мойсея, а також доньку Ребеку. Чоловік прийняв християнське ім'я Йосиф, сини – Адам та Ізидор, донька стала Ольгою. Дружина глави сімейства Сара-Самеляш (1862 р.н.), яка походила з роду Самуеловичів та наймолодша донька Дебора-Доміцила не змінювали релігії.

Зауважимо, що всі четверо членів сім'ї Абрагамовичів вирішили стати християнами потай одне від одного. Ольга так описувала про своє рішення: “Як підросла, часто здибалася з нашими сестрами, котрі були в Крилосі, і дуже забажала вступити до чернечого Закону. Однак крилася з тою думкою і не відважилась нікому звіритися – боялася, щоб не було якої авантури. Але туга вихреститись і піти до Закону взяла верх, і тоді звірилася своєму старшому братові, котрого любила. Брат дуже втішився і сказав, що і він такої думки. До церкви все ходили, але так скрито, щоби родичі о тім не знали. Однак за якийсь час батько спостеріг у них обох цю зміну і запитав їх, що за причина, що так поступають? Тоді призналися батькові, що вони хочуть вихреститись і піти до Закону. Батько тим дуже зрадів і сказав, що він вже давно о тім думає. Пішов, купив хрест і прибив на стіні в хаті”.

Митрополит Андрей Шептицький після хрещення чотирьох галицьких караїмів заопікувався ними. Батько і двоє його синів пішли до монастиря студитів у Скнилові коло Львова, а донька – до сестер служебниць. Батько Йосиф там і помер. Ізидор, щоправда, згодом вийшов з монастиря, одружився і працював на залізниці у Новому Сончі (Польща). Адам прийняв у чернецтві ім'я Андрій, працював місіонером у Боснії та служив у монастирях Галичини. Священниці свячення у львівському монастирі студитів йому вділив Андрей Шептицький.

Після Другої світової війни Андрій Абрагамович служив на парафії у Флоринці на Лемківщині. Він став свідком трагічної депортації українців з рідних земель. Коли їх великими гуртами гнали на захід і північ, священник виходив до дороги та окроплював свяченою водою. Незабаром арештували і його. Звинуватили в підтримці УПА й відправили до “Українського підтабору” в таборі “Явожно”. Поляки знущалися з греко-католицьких священників: примушували співати релігійних пісень при туалеті або хоронити по-християнськи здохлого кота. Самого отця Андрія гнали до лазні, поливали струменем холодної води й вигукували: “Ми тебе навчимо, як кропити бандерівців!”.

Його протримали за ґратами більше року. Там пережив інсульт, був частково паралізований. Після звільнення знайшов притулок у ченців альбертинів та францисканців. Отець-студит

Андрій (Захарія-Адам) Абрагамович помер 17 березня 1959 р. у Перемишлі, де й похований.

Ользі Абрагамович на момент хрещення було 17 років. Черниці, з якими вона познайомилася у Крилосі, – Сестри Служебниці Пренепорочної Діви Марії. Це згромадження 1892 року заснував чернець-василіянин Єремія Ломницький за підтримки пароха села Жужель Кирила Селецького. Першою черницею стала харизматична Йосафата Гордашевська.

“Виховувати серце народу і служити народові там, де є найбільша потреба”, – вважала сестра Йосафата. Служебниці взялися дбати про шпиталі та захоронки – аналоги дитячих садків. Цю працю підтримував митрополит Андрей Шептицький. Ще до закінчення Другої світової війни монахині опікувалися 90 дитячими дошкільними закладами.

Через рік після хрещення Ольга вступила до обраного згромадження у монастирі в Кристинополі (тепер – м. Червоноград). Наступного року отримала чернечий габіт і склала перші – тимчасові – чернечі обіти, а 28 серпня 1913 року – вічні обіти. Її верховною настоятелькою стала Йосафата Гордашевська.

Лонгина Абрагамович здійснювала служіння в різних місцях Галичини, зокрема була настоятелькою монаших домів у Микуличині та Делятині. Не раз вона – християнська черниця – чула у свій бік нагадування про “жидівське” походження... Ці закиди сестра сприймала спокійно.

Коли померла Сара Абрагамович, Лонгина поїхала до Галича на похорон матері. Тут дізналася, що її сестра Дебора також охрестилася. Вона прийняла ім'я Богдана, вийшла заміж за українця Степана Крису, народила двох синів. Перший із них Богдан був чотовим УПА і мав псевдо Муха, а другий - Володимир працював в окружному проводі ОУН під псевдом Гордієнко. Обидва брати загинули, борючись із радянськими окупантами.

Влітку 1944 року Галичину захопили червоні війська. Відступаючи, нацисти забрали для праці у військових шпиталях чотирьох черниць делятинського монастиря. Так Лонгина з сестрами потрапили до угорського міста Гайдудорог. Пізніше вдалося переїхати до містечка Марія-Повч, у якому був василіянський

монастир і священники-монахи, які володіли українською. Згодом Лонгіна опинилася у місті Модрій біля Братислави. Там і померла.

Похована поряд із римо-католицькими черницями урсулянками, які нею опікувалися. Року 1996 тіло перенесли на цвинтар у Пряшеві, Словаччина. Її поклали у гробівці сестер Митрофани Михалецької і Філарети Федин – перших українських служебниць в цій околиці.

Ізидор Абрагамович після того як покинув монастир створив сім'ю. Його дружину звали Ольга. Із нею він мав синів Остапа та Володимира і дочку Казимиру. Дружиною Остапа стала Надія Гаврилко (вона народилася 25 грудня 1919 року у Станиславові), дочка громадського та військового діяча. Вони познайомилися під час навчання у Львівському медінституті. Їхні діти Орест, Ярослав та Любомир стали відомими лікарями. Володимир Абрагамович служив у дивізії СС «Галичина» і загинув під Бродами.

Ось такими є долі представників вихрещеної караїмської родини Абрагамовичів. Якщо б вони цього не зробили, ніхто і ніколи б не знав, що такі люди жили. Отож, в житті час від часу потрібно робити кардинальні кроки, щоб щось змінити, або просто увійти в історію.

Олена АРАБАДЖИ,
/м. Запоріжжя/

Кулінарні традиції гостинних караїмів: досвід Мелітополя

***Найкраще все для гостя дорогого
З дитинства мати так навчала нас...***
(Караїмське прислів'я)

Одним із прикладних напрямів діяльності науково-методичного центру із дослідження нематеріальної культурної спадщини народів Приазов'я МДПУ імені Богдана Хмельницького є історія та культура караїмів - корінного народу України. Зазначимо, що важливими складовими культурної спадщини виступають традиції частування, національна кухня тощо. У 2016 році науковці центру за підтримки Українського центру культурних досліджень (м. Київ) розпочали досліджувати традиції гостинності та рецепти національних страв караїмів Мелітополя. Ініціативна група у складі директора центру доцента Олени Арабаджита представників мелітопольської караїмської громади Софії Ялпачик та Наталії Аттар вивчали традиційні рецепти кулінарних страв, визначали стан їх життєздатності тощо. Були виявлені майстрині караїмської кухні та способи передачі рецептури від покоління до покоління. Вивчення архівних матеріалів, мемуарів, щоденників, родинних листів, інтерв'ювання та анкетування караїмів дозволили встановити, що караїмському етносу притаманна така риса характеру як гостинність. Гість для караїмів – це носій чогось світлого, радісного, нового. Караїми завжди пригощали кожного, хто увійшов до їхнього дому – нагодуй, а потім вислухай з чим прийшла ця людина! Допомога ближнім, щедрість культивувались у караїмській громаді Мелітополя. Особлива увага приділялась дітям та особам похилого віку.

Особливість караїмської кухні полягала у вживанні та поєднанні різних видів баранини з тістом. На історичній території проживання караїмів у Криму здавна уславленими були саме караїмські пиріжки з баранини –«етъаяклакъ». До 30-х років минулого століття караїмські пиріжки виготовлялись у всіх

їдальнях, кафе і ресторанах Кримського півострова. У Тракаї (Литва), де з XIV століття проживає велика караїмська діаспора, ці пиріжки називалися «кьибини». У Мелітополі, караїми оселилися в середині XIX століття. З часом місцеві жителі познайомились з караїмською кухнею. Караїмські пиріжки з м'ясом стали найбільш відомою стравою і кулінарною візитівкою караїмів Мелітополя. Тісто для караїмських пиріжків виготовлялося листкове, начинкою слугувала сира баранина. М'ясо в жодному разі не повинно бути меленим, а лише рубленим- це характерна особливість цих пиріжків. М'ясо рубилося двома ножами або сікачем (сатиром) до дрібних шматочків. Картопля в начинці з'явилась в XIX ст., це було пов'язано виключно з фінансовими можливостями конкретної родини. У багатих сім'ях начинку для пиріжків робили тільки з м'яса, у бідних – із додаванням картоплі. Для приготування тіста обов'язковим було використання курдючного жиру. Караїмський пиріжок завжди мав виключно вигнуті краї з тіста у формі півмісяця, а на його поверхні робились два невеликих отвори, в які заливався насичений м'ясний баранячий бульйон. Пиріжки пеклись на вогнищі (тандурі), зверху накривались казаном, на який засипали вугілля. Пізніше пекли на спеціальному мангалі на деревному вугіллі. На сьогодні використовують електричні, газові духові шафи.

Тісто у пиріжків було хрустким, а начинка - дуже соковою. Відома караїмська приказка свідчить: «Гарна господиня з тіста і м'яса спече пиріжок, а погана – з тіста зробить коржик, а м'ясо підсмажить» (караїмською: «Хатининъонъмазиунникомеч, етникебабетер»). Велику роль мав власне ритуал подання караїмських пиріжків до столу. В обідню годину родина збиралася за столом. Господиня клопотала біля плити, зрідка долучаючись до розмови. За низкою ознак (аромат, час випічки, колір пиріжка) вона безпомилково визначала готовність страви. Готові пиріжки ставилися на стіл. За вказівкою господаря всі замовкали. Неголосно, але чітко, він промовляв молитву, сповнену подяки за «хліб-сіль». Повторивши за господарем «амен», всі похвальновалися. Розпочиналося святе дійство: господар брав пиріжок і куштував його. «Так, баранина приготована» – вказував він кивком голови господині. Інший пиріжок він давав покуштувати старійшині родини або гостю. Спробувавши його, той теж кивав головою. Це

засвідчувала готовність піріжка, тобто м'якості баранини, повний набір смаку й аромату. Потім давали піріжки дітям. Господарі пильно стежили, щоб старійшини і гості не були обділені, а діти не пустували. Їли, висловлюючи захоплення й вдячність за гостинність- це теж частина ритуалу. Встаючи з-за столу цілували хліб, тричі прикладаючи до чола, зі словами: «Нехай благословить Господь!» (караїмською: «Танриберахаберсин!»).

Практичним результатом вивчення національної кухні караїмів стало внесення у 2018 році караїмської страви «Традиція приготування етьаяклак» (караїмський піріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя» до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України (охоронний номер 013, наказ Міністерства культури України від 16.11.2018 № 995) [6]. Програма «Традиція частування караїмів Мелітополя Запорізької області» увійшла в кращі програми Всеукраїнського відкритого конкурсу «Жива традиція». Матеріали дослідження представлені у віртуальному музеї нематеріальної культурної спадщини України <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction>[5].

Караїмська кухня є однією з яскравих рис народу. Караїми крізь століття зберегли вірність своїй національній кухні з її давніми традиціями. Велика прихильність караїмів до національних страв пояснюється не тільки їх смаковими якостями, а й традицією, що отримала своє відображення у прислів'ї: «Їжу, яку не споживає мій батько, і я не споживаю» (караїмською: «Баба ашамашнимен де ашам»). Рецепти караїмських страв, типові для скотарів-кочівників і землеробів, передавалися з вуст в уста, від покоління до покоління. Кулінарне мистецтво завжди було в пошані у караїмських жінок і чоловіків, навіть їхні прізвища «говорили» про кулінарні професії-Пастак (кашовар), Екмекчі (пекар) тощо. У караїмів існувало таке повір'я: гостя не можна відпускати без частування і чим смачніше пригостить господаря, тим більше щастя буде в домі.[3, 5].

Караїмські господині спочатку обов'язково запропонують гостю маслини, овечу бринзу та запечені яйця. Маслини будуть без кісточок, а бринза – витримана, в міру солена. Бринзу заливали окропом, щоб вона стала м'якою. А великі качині яйця запікали у духовці або варили у солоній воді впродовж трьох годин. Потім їх розрізали, посипали чорним перцем і сіллю, змащували вершковим

маслом. Першою стравою слугувала «хамурдолма» – пельмені з невеликою дірочкою, через яку у вушка надходить бульйон, щоб начинка швидше варилася. Начинка зазвичай готувалась з молоді жирної баранини. Із баранячих кісточок варився бульйон, у який додавалась томатна паста або свіжі помідори. Смакували ці пельмені завжди гарячими, з «кати́ком» – кислим молоком, відстояним особливим способом. «Хамурдолма» була настільки важливою й улюбленою стравою, що, коли сватали караїмську наречену, вона повинна була показати своє вміння її готувати. Пельмені ліпилися маленькими, завбільшки з наперсток, це було справжнє мистецтво [2, 7].

На друге караїми пригощали начиненим м'ясним фаршем і помідорами перцем - це «бюбервпомадордолма». А ранньою весною, коли з'являлось молоде виноградне листя, у нього загортали м'ясний фарш із рисом і цибулею й готували «сарму». Молоде виноградне листя ошпарювали окропом, щоб воно було м'якшим, аж потім у нього конвертиком загортали фарш. Своєрідні голубці виходили дуже ароматними, кисле виноградне листя просочувалось м'ясним бульйоном і теж добре смакувало. «Сарму» їли гарячою, обов'язково з «кати́ком».

Жоден караїмський стіл не обходився без м'ясних пиріжків «ет аякак» й пирога з баранячим м'ясом, картоплею або рисом – «кобете». Пиріг викладали на велику круглу сковорідку і пекли у духовці. Використовувалось листкове тісто, а м'ясо нарізалось маленькими кубиками. Краї пирога защипували косичкою – «бурмою». У центрі робився «носик» – дві маленькі дірочки, через які під час приготування підливалась підсолена вода, щоб пиріг був соковитим і м'ясо краще пропікалося. Це був головний секрет караїмської господині, про який не можна забувати. Коли пиріг був готовий, його викладали на велике блюдо, накривали рушником, щоб ще пропарився. Запах «кобете» апетитно поширювався по всьому будинку. Ще гарячим пиріг нарізався на шматочки й урочисто подавався до столу.

Традиційним і улюбленим напоєм караїмів була кава, приготування якої потребувало особливого мистецтва. Раніше ним володіли караїмські чоловіки. На великі свята подавалася біла халва – «акь халва», приготування якої вважалося верхом

кулінарного мистецтва для господині. Яєчні білки збивали до густої піни, з цукру готували сироп, додавали трохи лимонної кислоти і варили в мідному тазу на повільному вогні, постійно помішуючи. Опісля всипали смажені горіхи чи абрикосові кісточки. Зварену халву розгортали невеликими коржами або різали на шматочки і залишали у пергаментному папері. «Хошиштах! Смачного!» – говорили гостинні караїми.

Список використаних джерел:

1. Aboutlanguage, hospitalityandothertraditions //Livingheritage - Sofia, 2019.-Р. 49 -54.

2. *Арабаджи О.С.* Караїмська кухня як елемент нематеріальної культурної спадщини//Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Імплементация конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи» - Київ, 10-11 грудня 2015 р. - С.4-8.

3. *Арабаджи О.С.* Вивчення та збереження національної кухні як важливого елемента нематеріальної культурної спадщини караїмів//Електронний облік: система впорядкування та реєстрації нематеріальної культурної спадщини: Зб. наукових праць за матеріалами наук.-практ. конф. Київ, 10-11 листопада 2016 р./Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка.– К.: НАКККМ, 2016. – С.4-6.

4.*Арабаджи О.С.* Традиція частування караїмів як яскравий зразок нематеріальної культурної спадщини народу//Імплементация Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи: Зб. наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 20-21 грудня 2017 р./Український центр культурних досліджень; заг. ред. І.В. Френкель [та ін.]; [упор. Босик З.О.; відп. ред. Телеуця В.В.]. — К.: НАКККиМ, 2018. — С.5 – 8.

5.Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини України: <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction>.

6. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-obiektiv/>

7. Пиріжки останніх караїмів: <https://www.reporters.media/pyrizhky-ostannih-karayimiv/>

*Роман РАРИК,
/м. Галич/*

**Торговельна діяльність караїмів
кін. XIX – поч. XX ст.
Магнат Соломон Коген (1830-1900)**

Один з розділів колективної наукової роботи співробітників сектору «Музей караїмської історії та культури» «Галицькі караїми: історико-культурологічні аспекти» присвячений торгівельній діяльності караїмів.

За однією з версій, караїми до Галича прибули саме з метою розвитку торгівлі між сходом і князівством Данила Романовича. Караїми в Галичі торгували воском, сіллю, різноманітною провізією, а також тютюном. Щодо тютюну, то мода на цигарки стала нормою з другої половини XIX століття. Дала початок виникненню тютюново-цигаркового сегменту ринку. В Україні лідерські позиції на цьому ринку займали караїмські родини Когенів, які були, без перебільшення, визнані найбільш успішними «тютюновими королями».

Вирощування тютюну було досить-таки клопіткою справою. Для обробки десятини (0,9 га) землі потрібно було мінімум 226 робітників. Щоденна заробітна плата складала: в мужчин – 25 коп., в жінок – 15 коп.; дітям платили по 5 коп. У середньому, для обробки однієї десятини тютюнових плантацій за сезон поміщик витрачав не менше 35 рублів сріблом. Затрати окупувалися у випадку високого урожаю і підвищеного попиту на продукцію. Навіть при середній урожайності 100 пуд тютюну (1 пуд = 16,3 кг), чистий прибуток від продажу махорки складав 65 рублів, шнурового чи пашного – бакуна – 35 рублів, а «американського тютюну» – 200 рублів.

У 1852 р. в Чернігівській губернії (зосередженого в районі Ніжина) виробництво тютюну складало 800 тис. пудів, приносив дохід в 650 тис. рублів сріблом.

Разом із внутрішнім споживанням в Україні, наприкінці першої половини XIX ст., на початку 1860-х років, 350 тис. пудів цієї продукції вправляли в Ригу, 60 тис. пудів до Варшави, 50 тис.

пудів у Гомель, 20 тис. пудів експортували на фабрики Олександра Мусатова (1797 - ?) і Бостанжого (? -?).

До кінця XIX – поч. XX ст. в Україні сформувалася тютюнова галузь, яка успішно конкурувала з єгипетськими і турецькими виробниками курильних виробів і експортувала в Європу (головним чином Францію) тисячі тонн тютюну і тютюнової продукції. Напередодні Першої світової війни в межах України більше 27 тис. десятин землі використовувалось для посіву різноманітних сортів тютюну.

До початку XX ст. тютюнова торгівля стала однією з прибуткових. А Перша світова війна викликала «сигаретний бум»: тютюн став невід’ємною частиною солдатського пайка. До кін. першої половини XIX ст. нікотинові товари перетворюються в один з видів ліквідної продукції, що претендувала на масовий попит. Саме цей малоосвоєний сегмент ринку в Україні і вдалося завоювати енергійному тридцятилітньому кримському караїму – Соломону Когену (1830-1900).

Соломон Аронович Коген народився у 1830 р. в караїмській сім’ї (Євпаторія). Когени займалися вирощуванням і продажем тютюну. Це був прибутковий і мало конкурентний бізнес. З ранніх років Соломон допомагав батьку по господарству. Досягнувши зрілого віку, у 1860 р. він відправився підкоряти провінційний Київ, де вже через рік з Юфудою Шапшалом (1836-1902) відкрив невеликий тютюновий цех з крамницею. Так караїмський бізнес проник у місто на Дніпрі, вигідне географічне розташування якого сприяло накопиченню капіталу.

До слова, наприкінці XVIII – XIX ст. караїмська громада Криму пережила період економічного розквіту. На фоні масової депортації татарів, вірменів, греків, караїми стали скуповувати землі, залишаючись фактично єдиними господарями великої території півострова. Саме в цей період в їх руках опинилася монополія на торгівлю тютюном.

Тютюновий цех С. Когена у Києві розміщувався в орендованому будинку аптекаря Зейделя на вулиці Хрещатик 17. Його власник разом з дружиною Естер Шишман (1826-1913) і її братом Мойсеєм (? – 1902) проживав в сусідньому будинку №19. Виходить, що практично Соломон Аронович Коген очолював

родинний бізнес. Поставки тютюну з Османської імперії і Криму, зв'язки батька із караїмської громади, також особистий талант, ентузіазм родичів, налагоджена логістика сприяли відкриттю у 1863р. тютюнового підприємства «Брати Коген».

Це було мале підприємство, на якому разом з компаньонами і самим Когеном працювало приблизно 20 робітників. Спочатку нікотиновий бізнес Когенів розвивався за налагодженою схемою: виробництвом турецького тютюну і сигар. Досить якісну сировину постачали караїми з Криму, а також з інших тютюнових регіонів: Кубані, Абхазії, Малої Азії, Греції, Молдавії.

Підприємці отримували прибуток та на цьому не зупинялися. Виникла ідея, так би мовити, «підсадити» київлян на якісні і дешеві цигарки, що набирали в той час популярності.

Протягом XIX ст. населення Києва зросло більше ніж в 30 разів: від 20 до 626 тис. До 1913 р. територія міста складала 123,4 тис. кв. км з населенням 630 тис.

Київ з провінційного міста стрімко перетворився в європейський мегаполіс, розташований на перетині торговельних і залізничних шляхів. Підприємству Когена було за що боротися.

Поряд з сигаретними гільзами, цигарками, махоркою і курильним тютюном на перший план вийшли саме цигарки (пачка, як і стакан чаю коштувала 5 копійок), забезпечили фірмі Соломона Когена величезний капітал.

Завдяки стабільному заробітку, налагодженому виробництву товарів Коген і Шапшал - двоє засновників караїмського тютюнового бізнесу в Києві – отримали звання купців другої гільдії з особистим капіталом в 5 тис. рублів.

До 1-ї гільдії відносилися банкіри, крупні купці, доктори й аптекарі, ювеліри, іконописці, живописці, котрі могли вести закордонну торгівлю, володіти морськими судами.

До 2-ї дрібні торгівці, власники «заїжджих дворів», ремісники (могли володіти річковим транспортом).

Великих зусиль Когену з компаньйонами потратив на PR нового модного топового тютюнового товару . Потрібно було постійно демпінгувати, при цьому тримаючи власну марку, відтісняючи конкурентів і затрачаючи великі засоби на рекламу й антирекламу ніяк не вмираючого нюхального тютюну.

На початку 1872 р. мале підприємство «Брати Коген» було реструктуризовано в торговий дім «Коген і Шишман». Це було викликано і через збільшення податків, оскільки вступив в дію новий акцизний устав. Мануфактурне виробництво вимидало. На авансцену виходили фабрики, як основа нової індустріалізації імперії, а відповідно працювати в нуль прагматичні, вже тепер київські, караїми звичайно, що не бажали.

У 1870 р. Когена покинув його компаньйон – Юфуда Шашал. Він продав Соломону Ароновичу свою частку київської тютюнової фірми і переїхав до Петербурга.

Коген почав розширювати тютюнове виробництво. У травні 1874 р. він викупує між Єлизаветінською і Хрещатиком земельну ділянку, де в поряд з трьохповерховим пентхаусом буде нові продовольчі корпуси, при цьому створюючи нові робочі місця. Період оренди будівель і складських приміщень завершився. Коген став у своїй конторі єдиним власником тютюнового бізнесу, претендував і на статус монополіста у виробництві тютюнової продукції в цьому губернському центрі південно-західної частини імперії.

Маркетинговим кредо фабрики Когена продовжують залишатися цигарки. Через доступність, якість тютюну вони набули більшої популярності як серед київського істеблішменту (політичної еліти), так і простих споживачів.

Попит породжує пропозицію і напряду впливає на дохід і прибуток. Збільшення об'ємів виробництва, успішні франшизи, промоакції (дешевий розпродаж папірос, популярні «вірші Дяді Міхея», що друкувалися в газеті «Київлянин») призвели до збільшення активів тютюнової імперії Соломона Когена. У кін. 70-х – початку 80-х років XIX ст. Соломон Коген став одним з найвідоміших караїмів тогочасної імперії, отримав неофіційну кличку «тютюновий король».

У 1882 р. київська тютюнова фабрика Соломона Ароновича Когена була нагороджена срібною медаллю, в 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі – великою золотою медаллю.

Успіх у справах сприяв асигнувати значні суми на благо чинність. У 1885р. в Євпаторії було засноване ремісниче училище на 40 учнів, де навчали попри все і тютюновій промисловості.

На створення цього навчального закладу Коген виділив солідну суму— 150 тис. рублів. За оцінками дослідників приблизно стільки ж дав дружині Естер для заснування в Євпаторії школи для дівчат караїмок.

Вершиною меценатства Соломона Когена стало будівництво кенеси в Києві, яка вважалася однією з найкращих споруд другої половини XIX століття. Ідею тютюнового короля втілив польський архітектор Владислав Городоцький (1863-1930). Соломон Коген вклав у зведення кенаси 65 тис. рублів. А в загальному на будівництво святині брати Когени виділили 200 тис. рублів.

В 1887 р. у віці 57 років Соломон Коген переніс інсульт, був частково паралізований. Однак хвороба його не зламала, він продовжував вникати в справи, давати вказівки і номінально керувати бізнесом.

Напередодні своєї смерті Соломон Аронович Коген залишив духовний заповіт, призначивши капітал в 25 тис. рублів — у відсоткових паперах для видачі щорічно по одній тисячі в придане молодим караїмкам. Також виділив 6 тисяч для встановлення двох безкоштовних ліжкомісць в лікарні Маріїнської громади Червоного Хреста, передбачив оплату розходів для закінчення будівництва кенаси, відкриття якої йому так і не довелося побачити.

Соломон Коген помер 16 листопада 1900 року. Попрощатись з тютюновим королем і головним караїмом Києва прийшло більше трьох тисяч людей, значну частину яких складали робітники його тютюнових підприємств.

Соломон Коген з дружиною Естер не мали дітей, після смерті весь бізнес перейшов брату Мойсею. Мойсей незадовго помер, через три роки. У 1903 р. передав керівництво справами старшому сину — Абраму Когену (?-?). У 1905р. Абрам переоформив фабрику «Соломон кожен» в акціонерне товариство з однойменною назвою. У 1911 р. послідовники справи Когенів відкрили Акціонерне товариство «Соломон Коген» і «Бр. Коген» (брати). Фабрики працювали абсолютно самостійно, в єдину фінансову систему об'єднались тільки заради економії ресурсів.

Попит на їхню продукцію був досить великим. За 1902-1912 р. цими підприємствами було вироблено більше 7 тисяч тонн тютюну і більше 4 мільярди штук цигарок. Реалізація тютюнових

виробів становила близько 29 000000 рублів, заплачено акцизу 13 млн. 600 тис. рублів.

У 1913 р. на промисловій виставці в Києві організацію очолював кандидат комерційних наук Абрам Коген. Там мали власний павільйон, де представляли фабрику в мініатюрі, а відвідувачі могли наглядно познайомитися зі всіма стадіями виготовлення сигарет нарізкою тютюну, приготуванням гілз, механічною набивкою, складанням і упакуванням.

На вітчизняних і зарубіжних виставках фабрики засновані Соломоном Когеном отримали гран-прі, десять золотих і дві срібні медалі та інші нагороди.

Саме Абрам Коген розширив виробництво настільки, що можна було вести мову про існування тютюнової імперії Когенів.

Революція і громадянська війна призвели до реприватизації власності роду когенів. Після захоплення Києва більшовиками підприємства успішних тютюнових караїмських олігархів були націоналізовані. Розуміючи ліквідність сигаретної продукції, нова влада вирішила відкрити промислове підприємство, яке б задовольняло попит робочого класу.

Так нікотинно-тютюнове акціонерне товариство Когенів стало «4-ю державною тютюною фабрикою» міста Києва та випускало продукцію довоєнної якості.

У 1940 р. київська «четвірка» випускала тонни махорки, до 15 млн. штук сигарет в добу, а до 1965 р. освоїла випуск сигарет з фільтром.

У 1993-1994 рр. правонаступницею столичної «четвірки», тобто першочергово Акціонерного Товариства «Брати Коген» було спільне німецько-українське Закрите Акціонерне Товариство «Реємтсма-Київ тютюнова фабрика», головний офіс якого розміщений на вул. Заболотного 36.

У 2002 р. «Реємтсма-Київ тютюнова фабрика» ввійшла в склад міжнародного концерну Imperial Tobacco Group, що зробило вітчизняне підприємство майже повністю залежним від міжнародних інвесторів.

Таким чином, тютюнова марка роду Когенів, яка заклала основу вітчизняного тютюнового виробництва, залишилась у

минулому, являючись досягненням історії розвитку тютюнового бізнесу в Україні.

Малочисельний караїмський народ став одним з найосвіченіших і процвітаючих народів у ХІХ поч.ХХ ст. при загальній кількості караїмів в 12000 чоловік серед них було 12 мільйонерів. Не кожна нація могла похвалитися такими показниками. На той час вони були найбагатшим народом. Караїми пережили економічний і демографічний вибух. До 1914 р. їх чисельність досягла майже 16 тис., з них близько 8 000 проживало в Криму, в кін. ХVІІІ ст. Їх було близько 2 тисяч.

Література

1. *Ельяшевич Б. С.* Часть II. Караимский биографический словарь (от конца ХVІІІ в. до 1960 г.) // Караимы / под ред. М.Н.Губогло, А. И. Кузнецова, Л. И. Миссоновой, Ю. Б. Симченко, В. А. Тишкова. — М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 1993.— Кн. 2. — 238 с. — («Народы и культуры» ; вып. ХІV). — 250 экз. — ISSN 0868-586X.

2. *Прохоров Д. А.* История Евпаторийского караимского ремесленного училища Соломона Когена // МАИЭТ. — 2010. — № 16. — С. 536—569. — ISSN 2413-189X.

3. *Дмитро Малаков:* Архітектор Городецький. Караїмська кенаса.

URL:<https://web.archive.org/web/20170826155331/https://oligarh.media/2017/08/23/istoriya-oligarhov-nikotinovyj-fabrikant-solomon-kogen/>

*Наталя САПАК,
/м. Миколаїв/*

Караїми Миколаєва. Історія і сучасність

В багатонаціональній Україні збереженню національної мови, традицій, культури народів приділяється значна увага. Це перш за все стосується численних народів, що мешкають тут споконвіку. Їх етнічна самобутність підтримується завдяки існуванню національних держав, з яких колись вийшли їх предки. Караїми багато віків зберігають свою ідентичність не маючи державної території. У Хазарському каганаті, Кримському ханстві, Польсько- Литовському князівстві, царській Росії, за радянських часів малочислене караїмське населення протягом багатьох століть зберігало свою самобутність завдяки вродженому почуттю родини, поваги і любові до своєї історії та традицій. А місцем історичного помешкання, а, відповідно, батьківщиною є Кримський півострів.

Після приєднання Криму до росії почалося розселення караїмів, перш за все, в міста України. У Миколаєві перші згадки про караїмів відносяться до початку 19 століття. У Державному архіві Миколаївської області (ДАМО) збереглася таблиця кількісного складу населення Миколаєва за 1830 р. в графі «караїми» стоїть цифра 3 (купці 3 гільдії). Треба враховувати, що в переліку позначався чоловічий склад населення. Можна припустити, що на цей час представники народу склали незначний процент і в кількісному складі їх було декілька десятків. 1847 року було відкрито кенасу (храм) на перетині Католицької і Рождественській вулиць. На цей час караїмське населення збільшилось і складало до 1% від загального числа мешканців, воно займало досить помітне місце в громаді міста, приймаючи активну участь в її житті.

На підставі документів, що зберігаються в ДАМО, періодиці, зокрема, Адрес календарям, матеріалам газет можна скласти уявлення про професійну і громадську діяльність караїмів, їх соціальний й матеріальний стан. У хронології історичних подій Миколаєва, що наведена в виданні «Николаев 220 лет. Очерки истории жизни города и горожан», що вийшла за авторством С.Гаврилова і Ю.Любарова (2009) значиться, що у 1861 році почалася роздача «казенних домов и мест» особам Морського

Миколаїв. Соборна вулиця

Миколаїв. Соборна вулиця. Магазин М.Чевке

відомства, а також магометанському, караїмському і єврейському товариствам.

Як жителі міста, караїми, маючи рівні права із слов'янським населенням розселялися за встановленим принципом, згідно соціальному стану та родом діяльності. Багато мали власні будинки. Так в Адрес-календарі за 1915 рік серед домовласників наведено багато прізвищ караїмів. Тут родини Ага, Бабаджан, Казас, Кефелі, Коген, Кокізових, Кумиш, Оксюз, Пампулових, Пембек, Рофе, Сакізчи, Секазан, Ходжаш, Чевке, Шиш, Емізік. З джерел також можна зробити висновок про райони міста, де мешкали караїми. У районі вулиць Воєнних, Слобідських, Столярній, Конотопній мешкали ті, що займалися ремеслом. Приватні будинки на Рождественській, В.Морській, Глазенапівській, Потьомкінській, Тавричеській, Нікольській, Спаській, Херсонській мали представники торгівлі, інженери, воєнні, лікарі, вчителі, газзани (священники).

Особливо треба відмітити вулицю Рождественську. Заможні купці С.Оксюз, А.Коген-Сулук, С.Казас, Б.Ага, С.Ага, С.Бабаджан, Б.Шишман придбали тут будівлі для житла та магазинів, що неподалік від кенаси.

Встановити соціальний статус караїмів можна з метричних документів, які надсилались Тавричеським одеським караїмським духовним правлінням до міст підпорядкованих йому і необхідних для призиву юнаків в армію. У графі про батьків народжених хлопчаків позначався їх соціальний стан. Купцями були С.М.Казас, Я.Ю.Казас, М.Д.Кокізов, І.Д.Кокізов, А.Ісакович, В.Д.Сакізчи, І.Танатар, І.Коген, А.Коген-Оглу, А.Сулук, Ш.Оксюз, М.Чевке. Потомственими почесними громадянами були С.І.Кефелі, І.А.Бобович, І.А.Бабаджан.

До стану міщан (службовці, лікарі, вчителі) відносились С.Сакізчи, Ш.І.Коген-Пембек, І.М.Кушлю, газзан Я.Кальфа, А.Я.Сарібан. У періодиці, архівних справах є короткі відомості про представників народу, які обіймали громадські посади. Зокрема протягом багатьох років купець І.А.Ага (Глазенапівська 18) обіймав посаду гласної Міської Думи, був у складі її фінансової комісії, у складі каналізаційної комісії та комісії з розбудови критих ринків.

Миколаїв. Соборна вулиця. Магазин Шишмана

Миколаїв. Рождественська вулиця

У «Николаевской газете» від 5 січня 1917 р. він згаданий у зв'язку з обговоренням кандидатури на пост міського голови.

Головний прибуток родини складала торгівля. Родина Ага мала на центральній вулиці Соборній великий магазин. Гласними Міської Думи у 1901-1905 рр. були С.А.Агін, І.Г.Феруз, в інші роки - Е.І.Ходжаш і С.М.Казас. В багатьох документах початку 20 ст. згадується прізвище І.В. Бабаджан Так, в державному архіві зберігається справа 1906 року про обговорення його кандидатури на пост секретаря Миколаївської міської думи. Йому було трохи більше тридцяти років, коли його було висунуто на відповідальний пост. Й незважаючи на те що його кандидатура не пройшла, він залишався у складі багатьох комісій, був уповноваженим міського управління у справах освіти, членом правління міського ломбарду, товариства допомоги дітям робітників які потребують допомоги, членом Миколаївського відділення правління Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом, скарбником Товариства допомоги караїмським дівчинам. Головний матеріальний прибуток був пов'язаний з торгівлею вином, він був збірником при казенних лавках. Як відомо виробництвом і торгівлею вином в царській Росії займалися багато караїмських сімей.

Торгівля була значною справою караїмів і, зокрема, в Миколаєві. У «Николаевской газете» за 8 січня 1917 року наведено про продаж цукру рафінаду А.Пампуловим, А.Когеном, В.Емізік за вказаними адресами. У номері за 12 січня цього ж року висловлюється подяка О.С.Шишману за тютюн, який було надіслано саперам. Володар магазину тютюну виступав в якості благодотворителя. Торговля тютюном була справою караїмів. Не даремно їх називали «тютюновими королями Росії».

Відомим в місті був миловарний завод Е.І.Ходжаша і Пампулових. Ельяким і Марк Пампулови заснували найбільший в місті миловарний завод, що виробляв високоякісну продукцію. Е.Пампулов також займався поставкою вівса для міських і пожарного кінного обозу. У документах ДАМО наведено цікавий факт, що стався 20 листопада 1902 року під час торгів про поставку вівса, коли Е.Пампулов наголосив максимально низьку ціну за пуд вівса, то інші представники, які приймали участь у торгах, відмовилися про продовження зниження ціни. Е.Пампулов приймав активну

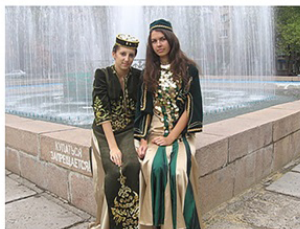
***Миколаїв. Рождественська вулиця.
Будинки караїмів (сучасний вигляд)***

Миколаїв. Представники караїмського товариства «Мурат»

участь в діяльності караїмського товариства, був старостою кенаси. У Миколаєві пройшли дитячі і юнацькі роки найбільш відомого представника цієї династії Самуїла Моїсєєвича Пампулова, який був караїмським гаханом і міським головою Євпаторії.

Помітний слід залишено караїмами в науці, освіті, культурі міста. Вчений астроном Марк Давидович Кокізов (1820-1864) переїхав до Миколаєва з Євпаторії. Він також займався торгівлею,

Караїми Миколаєва на щорічних фестивалях «Дружба»

був володарем приватного підприємства. Але головною його справою були астрономічні дослідження й літературна діяльність. У своєму будинку він облаштував невеличку обсерваторію і займався астрономічними спостереженнями. Він співпрацював з Миколаївською обсерваторією, яка використовувала інформацію вченого і дозволяла йому проводити спостереження через більш досконалі телескопи. Кокізов був автором праць на давній біблійській мові, статей і віршів.

Вчений, педагог Йосиф Моисеевич Сапак (1815-1885) працював в Миколаєві вчителем, був фахівцем в галузі філософсько-богословських наук. Був глибоко освіченим в практичній астрономії, укладанні календарів. Він автор наукових праць, віршів. Два дослідження вченого вийшли друком в одеському видавництві: «Иггерет га-Тешувот» (Краткое толкование о логике, 1869) и «Гереш Ерахим» (руководство для составления караимского календаря, 1871).

Після революційних подій 1917-18 рр. караїмське населення міста не було осторонь його життя. В алфавітному показнику за 1924-1929 рр. наведено прізвища миколаївців – дітей й онуків тих, хто стояв біля витоків нашого міста.

***Учасники 1 науково-практичної конференції «Караїми.
Історія і культура» (листопад 2019 р.)***

Тут вже відомі династії Бабаджан, Коген, Коген-Пембек, Коген-Огли, Кумиш, Ксир, Максимаджи, Сапак, Султанских, Чинак, Шишман, Екменчи, Емезік, Ерінчак.

Миколаїв – місто суднобудівників. Тут, на головних суднобудівних заводах, виросло не одне покоління караїмів. В історію суднобудування внесли вагомий внесок представники династії Бабаджан. У 1 половині століття початок поклав Олександр Саулович Бабаджан (1907-1975), який працював на заводі ім. 61 Комунара, був з ним в евакуації в роки війни, працював на його встановленні після повернення, був начальником ділянки слюсарно-монтажного цеху безпосередньо брав участь у будівництві і здачі військових заказів. Продовжили діяльність батька син Віктор, який пройшов шлях від помічника майстра до старшого будівельника, а також дружина і сестра голови сімейства. На Черноморському суднобудівному заводі працювала інженер-хімік О.І.Бабаджан. Більше тридцяти років вона була начальником спектральної лабораторії. Представник династії Т.І.Бабаджан займала керівні пости на підприємствах легкої промисловості.

Все трудове життя віддав суднобудівній промисловості М.І.Сіказан. Після закінчення Миколаївського кораблебудівного інституту він працював на заводі «Океан» майстром цеху, старшим технологом, начальником бюро технічного відділу, головним конструктором заводу, зробив багато раціоналізаторських

пропозицій. Був удостоєний медалей ВДНГ за науково-технічну діяльність. На заводі «Океан» пройшло трудове життя В.В.Костенка (Ерінчак) від майстра до заступника начальника цеха.

З найбільшим південно-турбінним заводом «Зоря» пов'язана трудова діяльність родини Султанських. Батько сімейства О.С.Султанський в минулому кадровий воєнний, після виходу у відставку прийшов працювати на підприємство, де вже працював його старший син Юрій інженер-суднобудівник, який пройшов шлях від інженера до директора. Молодший син присвятив своє життя воєнній справі.

Багато представників народу присвятили життя будівельній справі. В Миколаєві знають інженера будівника Віктора Йосифовича Сапака (1907-1980), який керував житловим будівництвом на заводі ім. 61 Комунара. Протягом 1950-60-х рр. під його керівництвом побудовано житлові масиви в районі залізничного вокзалу, Темводу, вулиць 8 Березня, Чернігівській, Адміральській, проспекту Центрального, виріс мікрорайон «Сухий фонтан». Він неодноразово нагороджувався та був удостоєний звання відмінника будівельної промисловості. У будівництві працювала і його дружина інженер С.І.Башті.

У створенні сучасного вигляду міста є заслуга В.С.Коген-Пембека. Він працював інженером-геодезистом, головним інженером і начальником відділу в управлінні головного архітектора міста.

Караїми багато працювали і працюють у сфері медицини. У Миколаєві добре знають династію лікарів Кефелі, яка веде родовід від Якова Кефелі – доктора медицини, героя Порт-Артуру. Його племінниця С.О.Кефелі (Белікова), її донька й син також працювали й працюють на цій ниві. Донедавна добре були відомі лікарі-стоматологи І.І.Бабаджан, Ю.М.Сапак.

Народній освіті присвятили своє життя відмінник народної освіти Т.С.Зборовська (Султанська), А.К.Ковальська (Емізік). Багато років працювала і працює в сфері культури і освіти кандидат мистецтвознавства, доцент Н.В.Сапак.

Сьогодні у різних сферах промисловості, медицині, освіті і культури працюють правнуки й праправнуки тих караїмів, які у 19ст. розбудовували місто, а в 20 – відновлювали його в післявоєнні часи,

сприяли його розквіту. На творчій ниві працює представник династії Сапак – заслужений працівник культури України В.А.Максимчук. А.Г.Олійников представник династії Савускан-Кефелі, в недавньому минулому військовий, очолює Асоціацію спеціалістів з нерухомості та Обласну громадську організацію «Кадетський корпус». Представники династії Султанських присвятили себе юриспруденції і медицині, а нащадки династії Бабаджан працюють у сфері промисловості, освіти.

По кожній династії караїмів, про яку йшла мова можна написати окрему статтю і, книгу, без сумніву.

Миколаївські караїми майже чверть століття об'єднані в громадське товариство «Мурат», приймають участь у заходах обласної національної громади, підтримують зв'язки з караїмами України і за кордоном. Досліджують історію своїх предків і популяризують національні традиції свого народу.

Джерела:

1. Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1915 год. Издание

Канцелярии Николаевского градоначальника. Николаев, 1914.

2. *Гаврилов С.И.* Николаев – 220 лет [Текст]: очерки истории жизни города и горожан /Сергей Гаврилов, Юрий Любаров; редкол.: В.А.Юрлов [и др.]. –

Николаев: Любаров Е.И., 2009. – 207 с.: цв.ил.

3. Караимы. Материалы к серии «Народы и культуры» Выпуск XIV. Книга 2. Караимский биографический словарь (от конца 8 в. до 1969 г.) Сост. Б.С. Ельяшевич М., 1993.

4. Николаевская газета за 1917 рік

5. *Сапак Н.* Карамы Николаева. Николаев, 2011.

6. ДАМО Ф. 229, оп. 1, 4

7. ДАМО Ф. 252, оп. 1

Тарас ЧУГУЙ,
/м. Київ/

Коронація Данила Романовича 1253 р. в історії України-Руси, сусідніх держав і народів

Стаття аналізує актуальні питання історіографії коронації Данила Романовича середини XIII століття. Розглядаються дискусійні питання, пов'язані з визначенням причин, часу і місця проведення коронації, характеру взаємин католицької церкви й Данила Романовича перед і після проведення коронації. У статті розкривається роль монгольського, литовського, ятвязького і візантійського чинників у міждержавних відносинах. Зроблено висновки щодо значення коронації. Усе це є важливим для правильного розуміння історії державотворення України-Руси.

Ключові слова: історіографія, коронація, Данило Романович, папа Римський Інокентій IV, державотворення.

The paper analyses pressing questions of the historiography of Danylo Romanovich's coronation in the middle of the XIII century. Debatable questions connected with defining the causes, with clearing the time and place of the coronation process, the character of relations between the Catholic church and Danylo Romanovich before and after the coronation are considered. The paper reveals the role of mongolian, lithuanian, yatvyagian and byzantine factors in the interstate relations. It is concluded about the coronation role. All this is important for proper understanding the history of state-building of Ukraine.

Key words: historiography, coronation, Danylo Romanovich, Roman pope Innocent IV, state-building.

Дослідження життєдіяльності знакової постаті середньовічної історії України-Руси – Данила Романовича, неможливе без ґрунтового аналізу коронаційного процесу. Вивчення останнього є невід'ємною частиною наукової розробки нами теми про роль князівсько-королівської династії Романовичів у процесах державотворення України, історії сусідніх держав і народів. Актуальність теми наукової статті зумовлена необхідністю винайти значення коронації Данила Романовича в історії державотворення України-Руси, історії сусідніх держав і народів.

Метою автора статті є об'єктивне висвітлення ролі, місця та значення коронації Данила Романовича в історії державотворення України-Руси, а також в історії сусідніх держав і народів. Головним завданням наукової статті є правильне визначення основних особливостей коронаційного процесу Данила Романовича. Все це є важливим для подальшої розробки нами теми про роль династії Романовичів у процесах державотворення України-Руси, історії сусідніх держав і народів.

Аналізуючи історіографію наукової проблематики, пов'язаної з історією коронації Данила Романовича, необхідно зазначити, що вона зацікавила багатьох істориків, зокрема Я.Длугоша [101], М. Карамзіна [43], Д. Зубрицького [36], І.Шараневича [93], М. Дашкевича [30–32], О. Андріяшева [2], К.Мурковського [65], М. Грушевського [28–29], В. Абрахама[96], М.Чубатого [91–92], В.Пашуто[70–72], М. Андрусяка [3], А.Великого [10], М. Войнара[11], І. Камінського [42], М. Стасіва [82], П. Грицака [27], Б. Влодарського [105], Б. Рамма [77], Ю. Свідерського [79], І.Крип'якевича [50], Я. Ісасевича [39–41], М. Брайчевського [9].

Окрему увагу привертають наукові дослідження новітніх часів, зокрема праці таких авторів, як: М. Котляр [48], О. Головка [21–25], В. Александрович і Л. Войтович [1; 12–15], І. Паславський [67–69], В. Грабовецький [26], М. Кучинко [51–53], О. Мазур [56], П. Кралюк [49], О. Майоров [57–63], Б. Флоря [87–88], В. Бадяк [4–6], М. Волощук [16–17], М. Бендза [98], К. Квятковський[102], М. Бартницький [97], Д. Домбровський [99–100], В. Нагірний [103], Д. Гарді [89], В. Полєк [73] і М. Костик [46].

Для правильного розуміння значення коронації Данила Романовича в історії державотворення України, необхідно обов'язково згадати причини, які спонукали князя Данила проводити переговори щодо коронації з папою Римським – Інокентієм IV. Для нас є вкрай важливим згадати про те, що М. Грушевський уважав, що причиною коронації були військові дії монголо-татар[29, с. 72]. Таку думку поділяє також М. Стасів, який писав про те, що справа церковного єднання була тільки похідною, а визначальною – татарська небезпека[80, с. 137–153]. П. Кралюк причинами коронації назвав боротьбу Данила Романовича за австрійську спадщину і війни за землі летто-литовських племен

[49, с. 55]. З такими висновками цілком згоден М. Кучинко, слушно відзначивши вплив фактору коронації литовського правителя Міндовга [53, с. 44]. Необхідно також згадати правильну думку К. Квятковського про те, що причиною коронації, поряд із монголо-татарською загрозою, стала небезпека втрати північних володінь [105, с. 37–60].

І. Паславський, будучи одним із головних дослідників історії коронації Данила Романовича, головними причинами історичного вибору Данила визначив: перша – візантійський (нікейський) чинник, друга – смерть бунтівного імператора Фрідріха II Гогенштауфена і нові ініціативи Римської курії стосовно організації хрестового походу, третя – коронація Міндовга [67, с. 72–73]. Вирішальним чинником у ставленні до можливої коронації, на думку І. Паславського, був монголо-татарський [67, с. 52]. І. Паславський дійшов висновку про те, що Інокентій IV намагався створити перший оборонний ешелон проти татар із Русі, Володимиро-Суздальщини й Литви [67, с. 47]. Про бажання папи Римського організувати хрестовий похід проти монголо-татар писав також М. Дашкевич [32, с. 177–178]. Підтвердженням цього стало те, що саме в другій половині 1253 р. з Нікеї до Папи Римського Інокентія IV було відправлено посольство у складі митрополитів Георгія Кізікського, Андроніка Сардського й ігумена Арсенія. Автор для укладання церковної унії [63, с. 197].

Політичні перемовини князя Данила й Інокентія IV були спричинені загостренням русько-монгольських протиріч. Л. Войтович правильно зауважив те, що Данило Романович відважився на активні дії щодо коронації, отримавши інформацію про тяжку хворобу Батия і початок боротьби за його спадщину. Безпосереднім поштовхом послужили події в землях Північно-Східної Русі [14, с. 326]. І. Паславський вірно відзначив те, що: «Надіям галицько-волинського князя на організацію антитатарської коаліції з руських і заліських князівств поклала край угоди чи попросту зрадницька політика заліських князівств, зокрема Олександра Невського, а також виразний крен Нікейської імперії та її патріархату в бік дружби і співробітництва з монголо-татарами» [67, с. 68]. Це мало своїм наслідком розгром військ зятя і союзника князя Данила – володимиро-суздальського князя

Андрія Ярославовича біля Переяслава Заліського 24 липня 1252 р. військами монгольського еміра Неврюя. Похід племінника Батия – еміра Куремси, наприкінці 1252 р. – на початку 1253 р. на Пониззя і Південну Волинь, також спонукав Данила Романовича тісніше співпрацювати з католицькою церквою. О. Головка правильно зауважив, що відносини з папою Римським, Данило Романович змушений був відновити через складну ситуацію на східному кордоні Холмської держави та ворожі дії монгольського темника Куремси [21, с. 343].

Відновлення контактів з Інокентієм IV відбулося за участі угорського короля Бели IV. П. Грицак щодо цієї співпраці зауважив, що «...Данило уявляв собі коронацію й унію як складові частини великого, всхристиянського походу на татарів, типу перших трьох хрестоносних походів» [27, с. 103]. Як наслідок, 14 травня 1253 р. папа Римський видав буллу з закликом до християн Польщі, Чехії (Богемії), Моравії, Сербії й Помор'я (Померанії) організувати хрестовий похід проти монголо-татар [14, с. 328]. Проте О. Головка правильно зазначив, що цей заклик виявився лише словесною декларацією [21, с. 344].

Необхідно зауважити те, що для істориків є дуже важливим дискусійне питання – датування коронації Данила Романовича. Якщо М. Карамзін писав, що ця подія сталася в 1253 або 1254 рр. [43, с. 33], то М. Костомаров [47, с. 154; 47, с. 68], Д. Зубрицький [36, с. 131], І. Шараневич [93, с. 97] і В. Білинський [7, с. 37] – писали про 1255 р. М. Дашкевич дотримувався думки про те, що коронація відбулася восени 1253 р. [31, с. 34], М. Грушевський – пізньою осенню 1253 р. [28, с. 36–37] або в середині – другій половині 1253р. [29, с. 72–73], В. Абрахам – у серпні – вересні або грудні 1253 р. [96, с. 134], М. Котляр – у жовтні – листопаді 1253 р. [48, с. 300]. На 1253 р. зупинилися Д. Дорошенко [34, с. 90], П. Грицак [27, с. 99], Б. Влодарський [105, с. 143–144], М. Ждан [37, с. 13], Н. Полонська-Василенко [75, с. 200], П. Толочко [84, с. 22; 85, с. 324], Я. Ісаєвич [39, с. 21; 41, с. 9], І. Овсій [66, с. 53], Б. Флоря [87, с. 165], Я. Дашкевич [33, с. 36] і Ю. Терещенко [82, с. 186–187; 83, с. 76]. На думку М. Волощука [16, с. 152] і М. Єльнікова [35, с. 73], це була друга половина 1253 р. Цікавим є також те, що В. Ідзьо зробив висновок про те, що коронація відбулася у липні 1253 р. [38, с.

521], Р. Коритко – восени 1253 р. [45, с. 53], І. Паславський – пізньої осені 1253 р. [67, с. 5, 70], а І. Левкович [54, с. 43], Л. Махновець [55, с. 413], О. Головка [21, с. 345; 25, с. 479] і А. Стасюк [81, с. 170] – наприкінці 1253 р., ймовірно, у грудні. Про грудень 1253 р. також пишуть В. Грабовецький [26, с. 5, 19], П. Кралюк [49, с. 56], І. Коваль і О. Коваль [44, с. 59], Г. Савчук [78, с. 70], Ю. Гаврилюк [18, с. 16], М. Кучинко [53, с. 41, 44], В. Бадяк [6, с. 236], Н. Яковенко [95, с. 105] і М. Костик [46, с. 202]. Деякі історики змогли ще краще визначити датування коронації Данила Романовича. Так, І. Шевців [94, с. 44], часом коронації назвав початок грудня 1253 р., а В. Нагірний [103, с. 278] і Д. Домбровський [100, с. 354] – кінець грудня 1253 р. Про зиму 1253–1254 рр. у своїх працях написали: К. Квятковський (грудень – січень) [102, с. 48–51] і Д. Хрустальов [90, с. 365]. Натомість, М. Чубатий [91, с. 60], В. Пашуто [71, с. 259] й І. Крип'якевич [50, с. 132], датували цю подію початком 1254 р. Якщо Л. Войтович зазначав, що датою коронації можна вважати Різдво 7 січня 1254 р. [14, с. 329], то О. Головка можливою датою коронації назвав 25 грудня 1253 р. [24, с. 183]. На нашу думку, саме Різдво Христове 25 грудня 1253 р. і є справжньою датою коронації Данила Романовича. Додатковим доказом цього є те, що у польському джерелі – «Анналах Красінських», коронація Данила згадана під 1253 р. [104, с. 132].

В історії принципово важливе значення має правильний вибір князем Данилом місця коронації. На наш погляд, цей вибір був пов'язаний із геополітикою. Л. Войтович правильно зазначив, що завдяки вибору Дорогичина, Данило Романович намагався якомога довше зберегти факт коронації в таємниці від монголів [1, с. 151]. Аналогічний погляд щодомонгольського чинника знаходимо у М. Грушевського [29, с. 72], І. Паславського [67, с. 74] і В. Полека [73, рис. 30].

Не можна оминати своєю увагою позицію Я. Ісаєвича, згідно з якою, Данило Романович місцем коронації: «обрав Дорогичин на Підляшші, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу розгромив тевтонських лицарів» [39, с. 21]. Необхідно також згадати про те, що В. Пашуто [1950, с. 281], Б. Влодарський [105, с. 176], М. Котляр [48, с. 300], О. Головка [21, с. 346] і Д. Домбровський [100, с. 358], пов'язують вибір Дорогичина для проведення коронації з

військовими діями проти войовничих ятвягів і литовців. Політичний інтерес папи Римського Інокентія IV щодо відносин Руси й ятвягів підтверджується правильним припущенням О. Майорова, який вважає, що легат папи Римського Інокентія IV—Опізо, вів переговори з князем Данилом про допомогу в боротьбі з язичниками Прибалтики [58, с. 26–43]. На думку К. Квятковського, Данило Романович таким чином дав відповідь на коронацію Міндовга і підкреслив свої права на землі Чорної Руси [102, с. 57].

Про велике значення коронації Данила Романовича у тогочасному політичному житті Європи і не лише, свідчить те, що у самій коронації в Дорогичині, окрім легата Опізо, взяли участь краківський єпископ Ян Прандота, руські єпископи, княгиня Романова, князі Василько Романович, Лев Данилович, малопольський князь Болеслав V Сором'язливий, мазовецький князь Земовит I Конрадович і бояри.

Ретельні дослідники політичної діяльності короля Данила зробили важливі висновки щодо значення подій у Дорогичині 1253р. Так, О. Головка, вірно зазначив: «...коронація Данила Романовича мала велике політичне значення для Руси, оскільки сприяла зростанню авторитета холмського володаря в контактах із західними сусідами – католицькими монархами Центральної Європи. Отримання нового титулу, авторитетного в Європі, відіграло велику роль для піднесення політичної ваги руського володаря і в східнослов'янському середовищі» [21, с. 346]. Л.Войтович правильно написав, що прийняття королівської корони означало повну відмову від ординської залежності, розрив васальних відносин та зрівняння колишнього васала з сюзереном [13, с. 273]. Учений був переконаний у тому, що приймаючи титул короля Руси, «Данило Романович, однозначно, підкреслював власні претензії на об'єднання під своєю зверхністю усіх земель, які колись визнавали старшинство Києва» [14, с. 323]. На нашу думку, підтвердженням цьому є те, що Інокентій IV титулував Данила «Ясновельможним королем Руси» [86, с. 62–65, 74, 76–77]. Такі вчені, як: Я. Ісаєвич [41, с. 3–29], Д. Гарді [20, с. 37–49] і Л. Войтович [14, с. 323], дійшли логічного висновку про те, що назва королівство Руси в XIII ст. означала федерацію або конфедерацію руських князівств. М. Стасів [80, с. 151–152] і М. Кучинко [52, с. 348] також переконанні у тому,

що королівська корона була політико-правовим актом визнання за Данилом спадкових прав щодо давньої Київської держави. Про визнання папою Інокентієм IV де-факто королем Руси й перехід традицій Києва на Захід писали А. Великий [10, с. 103–104] і Н. Полонська-Василенко [74, с. 82; 75, с. 201]. Мілітарно-політичним союзом або протитатарським пактом уважав свого часу коронацію Е. Камінський [42, с. 119–125]. Ми переконані у тому, що О. Головка правильно підсумував з приводу історичного значення факту коронації Данила Романовича те, що він свідчив про незалежний статус держави Романовичів [21, с. 347].

Питанням церковної унії православної церкви з католицькою в межах володінь короля Данила зацікавилися окремі дослідники. Так, Л. Войтович дійшов висновку про те, що: «...приймаючи корону, Данило Романович погоджувався і на унію з Римом» [14, с. 329]. Проте інший учений – Б. Флоря, правильно підсумував, що унія була укладена на умовах римсько-болгарської унії 1204 р. зі збереженням східного обряду [88, с. 198–208]. М. Войнар був переконаний у тому, що коронація мала на увазі повну відмову від ординської залежності, а унія передбачала розрив церковних зв'язків із Візантією [11, с. 105–118]. На наш погляд, найважливішим є те, що прийнявши королівський вінець, Данило Романович зберіг для православних віруючих недоторканність грецького обряду.

Варто стисло згадати особливості подальшої історії відносин короля Данила з католицькою церквою. Так, якщо Інокентій IV 19 травня 1254 р. запропонував пруському архієпископу розпочати підготовку до хрестового походу проти монголів [21, с. 346; 22, с. 82], то наступний папа Римський – Олександр IV (від грудня 1254р.), через непоступливість короля Руси в релігійних питаннях змінив політику щодо Данила Романовича і підтримав його політичного опонента – литовського правителя Міндовга. 6 березня 1255 р. Олександр IV дозволив литовському королю захоплювати деякі руські землі [76, с. 23]. Наступним кроком стало поновлення юрисдикції католицького Любуського єпископа над вірянами Руси. 1257 р. справа майже не дійшла до хрестового походу проти Данила через те, що останній не впустив на територію своїх володінь католицьких місіонерів і монахів. Відносини Данила Романовича і Олександра IV остаточно перервалися в березні 1257 р., коли папа

Римський видав буллу з закликом до короля Русі одуматися [8, с. 29–30]. Олександр IV погрожував Данилу Романовичу церковним покаранням і «зброєю вірних» [8, с. 29–30]. Вже 5 квітня 1257 р. папа Римський ініціював хрестовий похід проти литовців, ятвягів, руських та інших язичників і схизматиків [70, с. 64–65]. 1264 р. новий папа Римський – Урбан IV, прагнув заохотити вже чеського короля проти руських і литовців [71, с. 285].

Дволикість політики папи Римського Олександра IV ми також бачимо на прикладі відносин католицької церкви і монголо-татар. Так, 1258 р. Олександр IV заборонив монахам-місіонерам закликати до хрестового походу проти монголів через військові дії останніх на Близькому Сході, спрямовані на боротьбу з мусульманами. Це захоплення Багдада ханом Хулагом 1258 р. і вихід монголо-татар до берегів Середземного моря 1259 р. Монголи виявились ненадійними у питаннях міжнародної політики, Олександр IV одразу підтримував Тевтонський орден у своїй східній політиці. 25 січня, 21 березня і 8 квітня 1260 р. папа Римський закликав лицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів із передачею тих руських земель, які вони зможуть завоювати [64, с. 369–370].

Отже, розглянувши основні наукові питання, пов'язані з коронацією Данила Романовича, необхідно зробити висновок про те, що головними чинниками коронації Данила стали наступальні дії монголо-татар, литовська таятвзязка загрози і візантійський чинник. Сама коронація відбулася у Дорогичині на Різдво Христове 25 грудня 1253 р. Головне значення коронації в історії державотворення України, історії сусідніх держав і народів, полягає у тому, що Данило Романович, отримавши авторитетний у Європі титул, король продовжив боротьбу за відновлення фактично незалежного статусу своїх володінь й утвердження старшинства серед правителів Русі. Цілком погоджуємося з висновком Л. Войтовича про те, що: «Коронація та нова титулатура Данила Романовича свідчили про безсумнівну декларацію повної незалежності її володаря з погляду і європейського, і монгольського права» [14, с. 324]. Враховуючи правильну думку Я. Ісаєвича про те, що в XIII ст. розпочався процес творення національних держав [40, с. 14], обов'язково наголошуємо на тому, що завдяки державотворчим устремлінням Данила Романовича, йому вдалося не лише виграти

війну за батьківську спадщину 1205–1245 рр., а й отримати у Дорогичині 1253 р. міжнародне визнання незалежності своїх володінь від іноземних володарів. На цьому фоні справа церковної унії не витримала випробування часом. Це свідчило про те, що настала зрілість політичних еліт для боротьби з монгольською, литовською та ятвязькою загрозами і для захисту грецького обряду православних віруючих. Об'єктивний аналіз головних особливостей коронаційного процесу Данила Романовича виявився важливим для подальшої розробки нами теми про роль династії Романовичів у процесах державотворення України, історії сусідніх держав і народів.

Список літератури

1. *Александрович В. С., Войтович Л. В.* Король Данило Романович. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. 240 с.
2. *Андріяшев А. М.* Очерк по истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. 234 с.
3. *Андрусак М.* Унія з Римом і коронація Данила. Збірник матеріалів V Наукової конференції НТШ. Торонто, 1954. С. 132–137.
4. *Бадяк В., Максимович І.* Вінець королівства. Корона Данила Галицького: відома, загадкова, міфічна. Тернопіль: Лілея, 2003. 64 с.
5. *Бадяк В.* Коронація Данила Галицького і доля його корони. Король Данило Романович і його місцеві українські історії: матеріали міжнародної наук. конф., м. Львів, 29–30 листопада 2001 р./редкол.: Я. Дашкевич та ін. Львів: ВМС, 2003. С. 107–118.
6. *Бадяк В.* Реалії і міфи коронації Данила Галицького та доля корони. Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнародної наук. конф., м. Львів, 29–30 листопада 2007 р. Львів: Б. в., 2008. С. 236–259.
7. *Білинський В.* Україна-Русь: історичне дослідження: у 3 кн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. Кн. 2: Князі Галицькі-Острозькі. 376 с.
8. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): зб. док. і матеріалів /упоряд.: Є. А. Гринів та ін. Київ: Наукова думка, 1988. 288 с.

9. *Брайчевський М.* Галицько-Волинське королівство. Хроніка-2000. Київ: Укр. письменник, 1999. Вип. 31–32. С. 84–101.
10. *Великий А. Г.* Проблема коронації Данила. *Analectaordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 95–104.
11. *Войнар М. М.* Корона Данила в правно-політичній структурі Сходу (Візантії). *Analectaordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 105–118.
12. *Войтович Л.* Король Данило Романович: політик і полководець. Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: матеріали Міжнародної наук. конф., м. Львів, 29–30 листопада 2007 р. Львів: Б. в., 2008. С. 22–97.
13. *Войтович Л. В.* Галицько-Волинські етюди. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. 480 с.
14. *Войтович Л. В.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. 478 с.
15. *Войтович Л.* «Подвійна» коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт. Княжа доба: історія культура. Львів: ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. Вип. 9. С. 133–143.
16. *Волощук М. М.* Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 231 с.
17. *Волощук М., Курін М.* Коронація Данила Романовича в зовнішній політиці й дипломатії Інокентія IV: короткий нарис історіографії. Вісник Прикарпатського університету. Івано-Франківськ, 2010. Сер. Історія. Вип. 18. С. 129–136.
18. *Гаврилюк Ю.* Дорогичин – місто короля Данила. Король Данило Галицький у пам'ятках історії та культури: краєзнавчий історико-культурологічний навч. посібник / упорядн.: Б. Гаврилів, І. Миронюк. Івано-Франківськ: Плай, 2009. С. 14–17.
19. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / НАН України; Ін-т історії України; за ред. М. Ф. Котляра. Київ: Наук. думка, 2002. 400 с.

20. *Гарді Д.* “RexRuscie” olim “rexGallicie”. Дорогичинь 1253: матеріали Міжнародної наук.конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. Івано-Франківськ: ЛПК, 2008. С. 37–49.

21. *Головко О. Б.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: Стилос, 2006. 575 с.

22. *Головко О.* Держава Романовичів у східноєвропейській політиці Римської курії 40–50-х років XIII ст. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 67–84.

23. *Головко О. Б.* Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних зв'язків слов'янства Східної Європи. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2013. Вип. 23. С. 213–230.

24. *Головко О.* Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. Вип. 9. С. 183–216.

25. *Головко О.* Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: Б. в., 2021. 600 с.

26. *Грабовецький В.* Коронація Данила Галицького 1253 року. Івано-Франківськ: Б. в., 2003. 24 с.

27. *Грицак П.* Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк: НТШ, 1958. 176 с.

28. *Грушевський М. С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів: НТШ, 1901. Т. 41. С. 1–72.

29. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка, 1993. Т. 3. 588 с.

30. *Дашкевич Н. П.* Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям. Киев: Унив. тип., 1873. 158 с.

31. *Дашкевич Н. П.* Первая уния юго-западной Руси с католичеством. Киев: Тип. Императорского ун-та Св. Владимира, 1884. 46 с.

32. *Дашкевич Н. П.* Переговоры пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством. Киевские университетские известия. 1884. № 8. С. 136–181.

33. *Дашкевич Я.* Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.). Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів: Логос, 2005. С. 27–38.

34. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. 228 с.

35. *Єльников М. В.* Золотоординські часи на українських землях. Київ: Наш час, 2008. 192 с.

36. *Зубрицкий Д. И.* История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. Ч. 3. 314 с.

37. *Ждан М.-Б.* До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Мюнхен; Нью-Йорк: Укр. істор. т-во, 1968. Сер. Історичні студії. Ч. 8. 37 с.

38. *Ідзьо В.* Українська держава в IX–XIV століттях. Івано-Франківськ: Сімик, 2017. 756 с.

39. *Ісаєвич Я. Д.* Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 39 с.

40. *Ісаєвич Я.* Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків. Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького: історичні та культурологічні студії. Львів: Б. в., 2001. Т. 3. С. 3–12.

41. *Ісаєвич Я.* До історії титулатури володарів у Східній Європі. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 3–29.

42. *Камінський І.* Корона Данила в правно-політичній структурі Заходу. *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 119–125.

43. *Карамзин Н. М.* История государства Российского: в 12 т. Москва: Наука, 1992. Т. 4. 478 с.

44. *Коваль І., Коваль О.* Корона Данила Галицького. Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава:

статті й матеріали / редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів: Логос, 2005. С. 57–60.

45. *Коритко Р.* Тасмниця корони Данила Галицького. Король Данило Галицький у пам'ятках історії та культури: краєзнавчий історико-культурологічний навч. посібник / упорядн.: Б. Гаврилів, І. МIRONЮК. Івано-Франківськ: Плай, 2009. С. 53–60.

46. *Костик М. В.* Історія княжого Галича. Івано-Франківськ; Галич: Нова Зоря, Інформ.-вид. відділ Нац. запов. «Давній Галич», 2001. 136 с.

47. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначних її діячів / пер. О. Барвінського. Львів: НТШ, 1918. 493 с.

48. *Котляр М. Ф.* Данило Галицький: біографічний нарис. Київ: Альтернативи, 2002. 328 с.

49. *Крालюк П.* Чому князь Данило прийняв королівську корону? Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів: Логос, 2005. С. 53–57.

50. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.

51. *Кучинко М. М.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). Луцьк: Надстир'я, 1994. 208 с.

52. *Кучинко М. М.* Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1998. 493 с.

53. *Кучинко М.* Значення коронації Данила Романовича для Волинської землі. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 2. С. 40–49.

54. *Левкович І.* Нарис історії Волинської землі: до 1914 року. Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. 110 с.

55. Літопис руський: за Іпатським списком / пер. з давньо-руської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.

56. *Мазур О.* Вінець та вінування Данила Романовича. Галич в доісторії середньовіччя: матеріали Міжнародної археологічної

конференції: до 750-ліття коронування короля Данила Галицького. Галич: Б. в., 2003. С. 52–53.

57. *Майоров А. В.* Былли Даниил Галицкий коронован папой Иннокентием IV? Русин. Кишинев, 2011. № 3. С. 42–49.

58. *Майоров А. В.* Даниил Галицкий и крестовый поход в Пруссию. Русин. Кишинев, 2011. № 4. С. 26–43.

59. *Майоров А. В.* Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века. Вопросы истории. 2011. № 7. С. 32–52.

60. *Майоров А.* Когда Даниил Романович стал «королем Руси»? Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015. Вип. 9. С. 145–154.

61. *Майоров О.* Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. Вип. 4. С. 180–186.

62. *Майоров О.* Звістка Ніколо да Кальві, капелана папи Інокентія IV, про коронацію Данила Романовича. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. Вип. 4. С. 187–192.

63. *Майоров О.* Між Нікеєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв'язків галицько-волинських князів. Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. Вип. 5. С. 189–198.

64. *Матузова В. И., Назарова Е. Л.* Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий. Москва: Индрик, 2002. 488 с.

65. *Мурковский К.* Даниил Романович Галицкий в сношениях с Римом. Киев: Тип. С. Кульженко и В. Давиденко, 1898. 25 с.

66. *Овсій І. О.* Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. Київ: Либідь, 1999. 240 с.

67. *Паславський І.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: Місіонер, 2003. 112 с.

68. *Паславський І.* Політика римської курії щодо Галицько-Волинської держави за понтифікатів Інокентія IV та Олександра IV. Порівняльний аналіз. Апологет: богословський збірник Львівської

духовної академії УПЦКП: матеріали II Міжнародної наук. конф. «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», м. Львів, 23–24 листопада 2010 р. Львів: Б. в., 2010. № 1–4(20–23). С. 18–24.

69. *Паславський І.* Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV? Княжа доба: історія і культура. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 6. С. 153–172.

70. *Паушто В. Т.* О политике папской курии на Руси (XIII век). Вопросы истории. 1949. № 5. С. 52–77.

71. *Паушто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 330 с.

72. *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. Москва: Наука, 1968. 474 с.

73. *Полек В.* Коронація і корона Данила Галицького: думки і спостереження не-історика. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 48 с.

74. *Полонська-Василенко Н.* Король Данило на тлі історичної доби. Визвольний шлях. 1954. Кн. 9. С. 77–83.

75. *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України: у 2 т. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. Т. 1. 588 с.

76. Правда про унію: документи і матеріали / редкол.: Д. А. Яремчук (гол.) та ін. 3-тє вид., доповнене. Львів: Каменярь, 1981. 448 с.

77. *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X–XV вв. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. 283 с.

78. *Савчук Г.* Дві коронації середини XIII ст. – Данило Галицький і Міндовг Литовський. Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів: Логос, 2005. С. 65–74.

79. *Свідерський Ю. Ю.* Боротьба Південно-Західної Руси проти католицької експансії в X–XIII ст. Київ: Наук. думка, 1983. 128 с.

80. *Стасів М.* Корона Данила і татари. *Analecta ordinis S. Basilii Magni. Romae*, 1954. Vol. 2(8). Fasc. 1–2. P. 137–153.

81. *Стасюк А.* Францисканці і коронація Данила Романовича 1253 року. *Colloquia Russica* / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ; Краків: Б. в., 2017. Сер. 2. Ч. 3. С. 167–170.

82. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник для студентів. Київ: Перун, 1996. 496 с.

83. *Терещенко Ю.* Скарби історичних традицій: нариси з історії української державності. Київ: Темпора, 2011. 560 с.

84. *Толочко П. П.* Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. Київ: Абрис, 1997. 400с.

85. *Толочко П. П.* Давньоруські літописи і літописці XI–XIIIст. / НАН України; Ін-т археології. Київ: Наук. думка, 2005. 364с.

86. *Тургенев А. И.* Акты исторические, относящиеся к России. Санкт-Петербург: Тип. Праца, 1841. Т. 1. 399 с.

87. *Флоря Б. Н.* У истоков религиозногосколаславянского мира (XIII в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. 222 с.

88. *Флоря Б. Н.* Исследования по истории церкви. Древнерусское и славянское средневековье: сборник. Москва: ЦНЦ «ПЭ», 2007. 528 с.

89. *Харди Б.* Наследники Кијева измеђ украљевске круне и татарско гјарма: студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године: монографије. Нови Сад: МБМ плас, 2002. 239 с.

90. *Хрусталёв Д. Г.* Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 624 с.

91. *Чубатий М.* Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. Записки НТШ. Львів: НТШ, 1917. Т. 123/124. С. 1–108.

92. *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні. Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т, 1965. Т. 1. 816 с.

93. *Шараневич И. И.* История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. 462 с.

94. *Шевців І.* Шануймо великі роковини 700-ліття коронації короля Данила Романовича. Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: статті й матеріали / редкол.: В. Гаюк, О. Гринів, Я. Дашкевич та ін. Львів: Логос, 2005. С. 43–45.

95. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розширене. Київ: Критика, 2005. 584 с.

96. *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów: Nakładem. Towarzystwa wspierania nauki polskiej, 1904. T. 1. 417 s.

97. *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. 251 s.

98. *Bendza M.* Koronacja Daniela Halickiego w świetle planówu niych Kościoła łacińskiego. Над Бугом і Нарвою. 2003. № 3. С. 25–29.

99. *Dąbrowski D.* Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Długosza z jego zeznawców polskich kontynuatorów. Княжа доба: історія і культура. Львів, 2008. Вип. 2. С. 109–122.

100. *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków: Avalon, 2012. T. 1. 538 s.

101. *Długosz J.* Jana Długosza Roczniki, czyli Kroniki ławnego Królestwa Polskiego. Warszawa: PWN, 1974. Ks. 7–8. 433 s.

102. *Kwiatkowski K.* Przeciw Batu-chanowiczowi Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie politycznej koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253/1254 roku. Klio. Czasopismo poświęcone historii i literaturze polskiej powszechnym. 2004. № 5. S. 37–60.

103. *Nagirnyj W.* Polityka zagraniczna księstwa ziem Halickiej Wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264. Prace Komisji wschodnio europejskiej PAU / podred. A. A. Zięby. Kraków: PAU, 2011. T. 12. 362 s.

104. *Rocznik Krasieński.* Monumenta Poloniae Historica. Lwów, 1878. T. 3. P. 128–133.

105. *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa: PWN, 1966. 326 s.

Зміст

<i>Олена АРАБАДЖИ. Збереження історико-культурної спадщини караїмів України: досвід та виклики сучасності.....</i>	3
<i>Надія ВАСИЛЬЧУК. Безсмертні скарби галицьких караїмів і діджиталізація.....</i>	22
<i>Олександр ДЗЮБА. Тамги, що стали гербом. до питання про походження геральдичного символу караїмських громад Східної Європи.....</i>	27
<i>Олександр ЛИМАР. Караїми Полтавської губернії.....</i>	38
<i>Марія НОВОСАД, Світлана БІЛОУС. Обрядово-звичаєві традиції в авраамічних релігіях: порівняльні особливості.....</i>	51
<i>Іван ДРАБЧУК. Вихрещені караїми.....</i>	61
<i>Олена АРАБАДЖИ. Кулинарні традиції гостинних караїмів: досвід Мелітополя.....</i>	65
<i>Роман РАРИК. Торговельна діяльність караїмів кін. XIX – поч. XX ст. Магнат Соломон Коген (1830-1900).....</i>	70
<i>Наталя САПАК. Караїми Миколаєва. Історія і сучасність.....</i>	77
<i>Тарас ЧУГУЙ. Коронація Данила Романовича 1253 р. в історії України-Руси, сусідніх держав і народів.....</i>	87

Міністерство культури та стратегічних комунікацій України
Національний заповідник «Давній Галич»

**Авраамічні релігії і караїмізм:
формування віри й ідеології
караїмської суспільної
формації (європейський
та український контекст
ідентичності)**

Рекомендувала до друку вчена рада
Національного заповідника «Давній Галич»

Редакційна колегія:

В. Олійник, С. Побуцький, Т. Тріщ

Науковий редактор: Семен Побуцький

Літературні редактори: Леся Шептинська, Іван Драбчук

Технічний редактор: Тарас Тріщ

Відповідальний за випуск: Володимир Олійник

Національний заповідник «Давній Галич»
77100, вул. І. Франка, 3, м. Галич, Івано-Франківська обл.,
Україна,

E-mail: davniyhalych@meta.ua <http://www.davniyhalych.com.ua>

Підписано до друку
Формат 700x100/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк арк.

Зам. №
